

ВИНОГРАДАРСКЕ ПОЉАНЕ
АЛЕКСАНДРОВАЧКЕ ЖУПЕ
Функција, промене
и могућности ревитализације

Краљево 2014

VINEYARD SETTLEMENTS OF ALEKSANDROVAČKA ŽUPA

function, changes and possibilities of revitalization

MA Katarina Grujović Brković

THE INSTITUTE FOR CULTURAL
HERITAGE PRESERVATION KRALJEVO

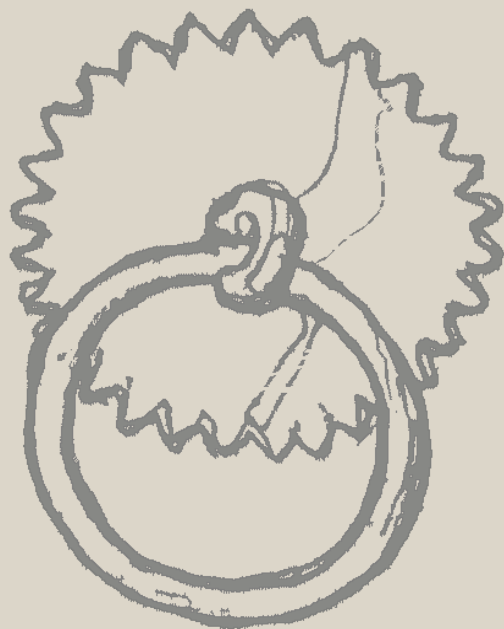
ВИНОГРАДАРСКЕ ПОЉАНЕ АЛЕКСАНДРОВАЧКЕ ЖУПЕ

функција, промене и могућности ревитализације

мр Катарина Грујовић Брковић

ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ
СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ КРАЉЕВО

САДРЖАЈ

7	НАСТАНАК ПОЉАНА И ЊИХОВ ЗНАЧАЈ
10	Географске и демографске карактеристике Жупе
12	Узроци настанка пољана
14	Старост пољана
17	Друштвени живот
21	ИЗГЛЕД И ТИПОЛОГИЈА НАСЕЉА И ОБЈЕКТА У ЊИМА
23	Изглед и разлике међу пољанама
	- Пољане линеарног типа
	- Пољане облика латиничног слова X
	- Пољане облика латиничног слова Y
	- Пољане облика троугла
	- Разуђени тип
27	Изглед и разлике међу објектима
32	Деоба подрума
33	ПРОМЕНЕ НАСЕЉА И ОБЈЕКТА У ЊИМА
36	Ширење града према некадашњим пољанама
37	АЛЕКСАНДРОВАЦ СА ПРИГРАДСКИМ НАСЕЉИМА
46	Промене у александровачким пољанама које су прерасле у приградска насеља
	а. Промене у структури становништва
	б. Промене у изгледу насеља
	в. Промене у начину грађења објекта
49	НЕКАДАШЊЕ ВИНОГРАДАРСКЕ ПОЉАНЕ ДАНАС СТАЛНО НАСЕЉЕНЕ
58	Промене у стално насељеним пољанама
	а. Досељавање и промене у начину привређивања
	б. Промене у изгледу насеља
	в. Промене у начину грађења објекта
66	ВИНОГРАДАРСКЕ ПОЉАНЕ У ПРВОБИТНОЈ НАМЕНИ
71	Промене код виноградарских пољана у првобитној намени
72	Разлози нестајања пољана

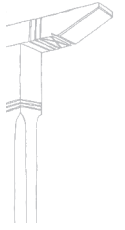
- 81 ПОЉАНЕ, ВИНИЦЕ, ПИВНИЦЕ:
СЛИЧНОСТИ, РАЗЛИКЕ И ПОКУШАЈИ РЕВИТАЛИЗАЦИЈЕ
Винице у Великој Хочи
Рајачке пивнице
- 97 ПРИМЕР УСПЕШНЕ РЕВИТАЛИЗАЦИЈЕ – ВИНСКИ ПОДРУМИ У
ИТАЛИЈИ
Пут вина и укуса долине Валагарина
Пут вина и укуса области Пијана Роталијана
- 109 МОГУЋНОСТИ ЗАШТИТЕ И РЕВИТАЛИЗАЦИЈЕ ПОЉАНА
АЛЕКСАНДРОВАЧКЕ ЖУПЕ
Примери ревитализације винских подрума
Предлог за заштиту жупских пољана
- 122 Литература
- 127 Списак илустрација
- 134 Регистар имена
- 136 Vineyard settlements of Aleksandrovac`s Župa
function, changes and possibilities of revitalization

НАСТАНАК ПОЉАНА
И ЊИХОВ ЗНАЧАЈ

Подрум покривен сламом,
пољана Калуђерско Брдо

Истражујући положај и типове насеља, Јован Цвијић у својој расправи одређује *вароши* као друштвена насеља више врсте, која су махом знак и израз више цивилизације, а *села* као простије јединице насељавања (Цвијић 1966: 228). Поред сталних насеља, оних у којима становништво гради своје куће и проводи највећи део свог живота, у неким крајевима Србије (а и шире на простору Балканског полуострва) формирају се привремена привредна насеља у којима радно способни становници проводе одређени део године, обављајући послове значајне за опстанак породице и заједнице. Оваквих привремених насеља има неколико врста и разликују се у зависности од тога шта је најчешће занимање становништва¹.

Једна од области Србије која обилује привременим насељима и објектима за привремено становање је Александровачка Жупа. Ова област етнолошки је истраживана у другој половини XX века², када је утврђено да су пољане настале као привремена насеља, врло значајна за економски опстанак породице. У њима се боравило неколико пута годишње, а дужина боравка и број чланова породице који су проводили време у пољани зависило је од доба године и периода вегетације винове лозе.

Истраживања обављена осамдесетих година XX века констатовала су промене у пољанама, најпре у функцији појединих зграда и насеља, која прерастају из привременог привредног у стално стамбено насеље. Поред промене функције утврђено је да се пољански објекти, који нису прерасли у сталне стамбене објекте, напуштају, што доприноси њиховом убрзаном пропадању под атмосферским утицајима. Имајући у виду њихов економски значај за домаћинство, али и социјалну улогу која подразумева заједничко обављање радова, дружење и размену сазнања и разноврсних информација током боравка у пољани, служба заштите проценила је ову врсту привремених насеља и објеката као значајно културно наслеђе Србије.³ Циљ спроведених истраживања у пољанама био је осветљавање управо тог њиховог аспекта.⁴ Разматрани су разлози настанка пољана, порекло назива, структура насеља и зграда (Пешић-Максимовић, Павићевић-Поповић 1980), а из овог истраживања проистекла је припрема документације и утврђивање за непокретно културно добро – просторну културно-историјску целину *Виноградарска пољана Лукаревина*.

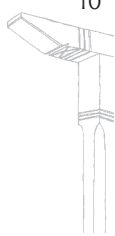
Како су се промене у виноградарским пољанама значајно интензивирале од последњих спроведених истраживања, покушаће се са осветљавањем њихове данашње функције и налажењем модела заштите.

¹ Уколико је основно занимање становништва сточарство и постоји потреба за одвођењем стоке у планину на испашу, у зони пашњака граде се објекти за привремено становање (сточарски стан, колиба, бачија, катун). Насупрот томе, код становништва које се бави земљорадњом, привремени стамбени објекти граде се у пољима где су плодне парцеле које се обрађују.

² Резултати ових истраживања, која је обавио Милисав В. Лутовац, објављени су у чланку *Жуйско виногорје и виноградарска насеља у њему* (Зборник радова Географског института Јован Цвијић, књ. 26, Београд, 1975) и у студији *Жуја александровачка: антропогеографска истраживања* (Српски географски зборник, књ. XCIII, *Насеља и порекло становништва*, књ. 43, Београд, 1980).

³ Поред виноградарских пољана у Жупи, исте споменичке карактеристике поседују и друга привремена виноградарска насеља, и то пивнице из источне Србије и метохијске винице.

⁴ Истраживање је организовао *Завод за заштиту споменика културе Краљева* 1979. године. Стручна екипа радила је у саставу етнолог Надежде Пешић-Максимовић и Радмиле Павићевић-Поповић, студента етнологије Маје Новаковић и архитекте Марка Петровић.

Виноградарске пољане представљале су изузетно значајне привредне објекте од којих је зависио опстанак породице, а такође пружају јасну слику о привреди Жупе, па је њихово истраживање, у циљу налажења начина и могућности за заштиту и ревитализацију, значајно са више становишта. На првом месту је постизање да се пољане, као сведочанства о традиционалном начину привређивања, одрже до савременог доба у нешто измењеном и модернизованом облику. Настајање пољана, као последица реалних потреба за привременим животом у винограду током обављања радова, за породицу је значило привремено одвајање појединих чланова задужених за рад на производњи вина. Овакав живот пружио је основу каснијем одласку појединих чланова породице на привремени рад у иностранство (*der Gastarbeiter*). И на крају, не сме се превидети значај виноградарских пољана као културног наслеђа које неминовно нестаје и које треба заштитити као део нашег културног идентитета.

Географске и демографске карактеристике Жупе

Александровачка Жупа је мала физичко-географска целина, смештена у јужној половини централне Србије, 31 км удаљена од Крушевца, административног седишта Расинског округа и 225 км од Београда. Захвата простор омеђен Копаноником на западу, долином доњег тока Западне Мораве и крушевачког басена на северу, долином доњег тока Расине и западних огранака Великог Јастрепаца на истоку и долином средњег тока Расине на југу. Географски симетрично подручје Жупе подељено је на *Горњу* или *Планинску* и *Доњу* или *Праву Жују*, која представља чувено жупско виногорје (Милинчић, Сандић 2006: 9–10).

Доња или *Праву Жују* уоквирена је брдима просечне надморске висине од 350 до 400 метара. Овакво географско подручје, са разгранатом хидролошком мрежом, одликује се веома квалитетним саставом земљишта. Само у горњим, највишим зонама са стрмим нагибима, земљиште је стеновито, док је у нижим зонама простор прекривен алувијалним наносима.

Због повољног географског положаја Жупа је била континуирано насељавана почев од периода млађе праисторије, о чему сведоче бројни трагови сачувани на жупским археолошким локалитетима (Марић 2006: 27). Најстарије стално насеље у Жупи представља локалитет *Вишковице* у истоименом селу, четири километра од Александровца, датован у период неолита, а према покретним налазима и типу станишта културно опредељен у Винчанску групу⁵. Овај локалитет научној јавности постао је познат по великом броју пронађених керамичких статуета, различитих облика и величина. Најрепрезентативније су *Lady of Aleksandrovac* (која је постала симбол града), *Venus de Župa* и *Madam de Vitkovo*, које су имена добиле на великој међународној изложби у Ници 1991. године (Исто: 29).

Каснији трагови живота везани су за период средњег века и период турске управе, од када датирају бројни материјални остаци и писани извори: средњовековне владарске даровне повеље манастирима, турски дефтери и др. Утврђење Козник, које се налази на око девет километара

Lady of Aleksandrovac, керамичка статуета са локалитета Витково

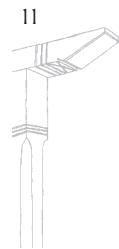
⁵ Винчанска култура егзистира на простору Балкана у периоду од 5500/5450. до 4500. године п.н.е. (Марић 2006: 27). Овај локалитет, због бројних изузетно значајних налаза, утврђен је за непокретно културно добро - споменик културе (Решење број 97 од 28.2.1969. Завода за заштиту споменика културе).

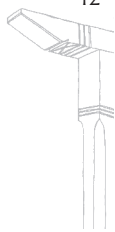

Пољана Велика Крушевица,
изглед 1982.

од Александровца, најзначајнији је материјални остатак из средњег века. Ово типично жупско утврђење саграђено је на купастом брду, са остацима подграђа на јужној падини. Народна предања град доводе у везу са великим челником Радичом Поступовићем (Облачић Раде), а у историјским изворима први помен сачуван је у повељи кнеза Лазара упућеној Лаври Св. Атанасија из 1381. године. Због повољног географског положаја некадашње седиште средњовековне жупе очувано је и током периода турске владавине, са улогом седишта нахије Козник (Мишић 2010: 136–137; Здравковић 1970: 48–51; Дероко 1950: 119–120).

Савремено становништво Жупе досељавано је најраније у XVIII веку. Највећи прилив био је у другој половини XIX века, након ослобођења 1833, о чему постоје сведочанства која памте и преносе старији становници. Нови досељеници су затицали старо српско становништво на простору Жупе, са којим су се мешали и асимиловали их, а дешавало се да су се стари становници исељавали на север. Ново становништво у Жупи досељавано је кроз две миграционе струје: динарска са запада и косовско-метохијска са југозапада (Лутовац 1980: 20). Прва, динарска струја, била је јача, тако да је већина становника пореклом из Херцеговине и Црногорских Брда, са етапном станицом у пределу Старог Влаха, који је веома жив у сећањима данашњих становника. Друга, косовско-метохијска струја, долазила је преко Копаоника, где се задржао велики број миграната.

Узроци настанка пољана

Плодно и питомо подручје Жупе, због својстава изузетно погодних за живот, привлачило је бројне мигранте. Поред погодног састава земљишта, Жупу карактеришу и климатски услови повољни за узгајање свих врста пољопривредних култура. Високим температурама током пролећа и јесени обезбеђује се одговарајућа дужина вегетационог периода. Овај период почиње рано, већ почетком марта, када просечна температура достигне 5°C и траје готово до краја новембра, јер су јесени веома топле и сунчане.

Овако повољни климатски услови становницима Жупе омогућили су интензивно бављење пољопривредом, нарочито виноградарством, које представља једну од основних привредних грана. Данашњи старији становници, иако потомци релативно касно досељеног становништва, радо се сећају прича својих предака о заступљености виноградарства, као и легенди о великим и значајним личностима из националне историје⁶ које потичу из ових крајева или су биле власници винограда у њима.

На питање како су и зашто настајале пољане, ранији истраживачи су дали одговор (Милићевић 1876: 763; Пантелић 1960: 171; Пешић-Максимовић, Павићевић-Поповић 1980: 242), а исти разлози се и сада могу чути од власника пољанских објеката или сталних становника пољана, који су у највећем броју пореклом из планинских села Копаоника, Жељина и Гоча. Наиме, гајење винове лозе захтева специфичне услове, почевши од квалитета и састава земљишта, преко климатских прилика и количине падавина, који у планинским селима нису постојали. То је навело *їланинце*⁷ да обезбеде себи земљишне парцеле у плодној Жупи, где су гајили винову лозу на највећим површинама, а у знатно мањој мери и остале пољопривредне културе.

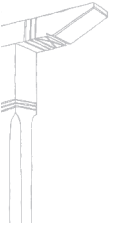
Бављење виноградарством подразумева одређени начин живота, односно поштовање годишњег циклуса развоја винове лозе. Током ци-

Пољана Лукаревина, изглед 2006

Обредно орезивање винограда на празник Светог Трифуна

⁶ Најчешће помињана личност из српске историје је кнез Лазар Хребељановић, у овим крајевима називан царем, као и други припадници властеле тог периода.

⁷ Термин *їланинци* користе Жупљани за становнике планинских села који су се касније населили у Александровац и околна насеља.

класа, у одређеним периодима године неопходно је обавити радове на *џицама*⁸, како би принос био задовољавајући. Виноград је најчешће био удаљен од села по неколико сати хода, па се није могло у току једног дана доћи до њега, обавити посао и вратити се у село. Дужи боравак у винограду истакао је потребу обезбеђивања смештаја за радно способне чланове домаћинства који су неопходне послове обављали.

На слободном простору усред винограда, тамо где је најчешће због нешто лошијег квалитета земљишта остављана незасађена парцела, грађени су објекти који су служили за боравак радника у винограду, али и за чување алата и вина. Највећи број кућа, па и оних сачуваних до данас, јесу спратне конструкције или грађене на *ћелицу*⁹, са подрумом (у доњој етажи) и собом за спавање и *оцаклијом*¹⁰ за припремање хране (у горњој). Градећи објекте један до другог власници су формирали групе привремених привредних објеката – привредна насеља *џољане*.

Код становника планинских села која окружују Жупу била је веома изражена подела земљишта на окућницу и поље, тј. земљиште ван сеоског атара. Окућница се састојала од куће и привредних објеката неопходних за бављење сточарством, док су у пољу били подруми за смештај пића (вина и ракије) и осталих пољопривредних производа узгајаних у знатно мањим количинама. Назив *џољана* несумњиво долази од језичке конструкције у *џоље*, којим су планинци означавали земљишне парцеле у Жупи (Лутовац 1980: 51). Исти назив *џољане*, забележили су још у другој половини XIX века Милан Ђ. Милићевић (Милићевић 1876: 762–763) и Владимир Карић (Карић 1887: 728–729) говорећи о привредним насељима у Жупи. Међутим, Вук Караџић у свом *Рјечнику* не користи назив *џољана*, већ пивница, чиме означава објекте за смештај вина.¹¹ Овакав податак упућује на чињеницу да је име *џољана* настало у Жупи као својеврстан локализам. Исти термин употребљавају и данашњи власници пољанских кућа када крећу из својих села на обављање сезонских послова у винограду.

Градњом подрума у пољани власници винограда су достигли одређену сигурност неопходну за чување производа од грожђа. Породичне куће, које су градили у окућницама на селу, саграђене су slabим материјалима и веома удаљене једна од друге, те су могле бити мета лопова. Друга опасност претила је од крупне стоке (екстензивно сточарство), која је пуштана на испашу и слободно се кретала читавим имањем (и окућницом), па је могла ући у подрум и направити штету проливањем пића. Власници винограда су се заједнички договарали око чувања вина и ракије у подрумима пољанских кућа и око њихове заштите од крађе. Свака пољана имала је ангажованог чувара – пољака, који је бринуо о објектима у периоду када нема радова у виноградима и када власници нису присутни.

Изградња кућа у винограду омогућила је и знатну ефикасност у преради грожђа и производњи вина. Сви неопходни послови око добијања алкохолних пића обављани су на лицу места, у винограду, чиме се смањује потрошња времена. Са друге стране, обезбеђен је адекватно саграђен простор за чување пића, одакле је било далеко лакше трговати овим производима. Вино се директно из пољанског подрума уливало у мешине којима је преношено до градова где је продавано¹².

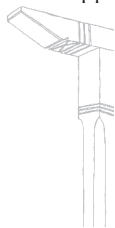
⁸ *Љицом* се назива сваки појединачни засад винове лозе, који се у Жупи обрађује на специфичан начин, тако да је у агрономији познато орезивање лозе које се назива *жуйским начином резидбе* и убраја се у кратку резидбу -- формирање ниског стабла. (Аврамов 1997: 104).

⁹ Кућом на *ћелицу* називају се објекти саграђени на косом терену чији је доњи део искоришћен за подрум или стају. Испред улаза је ретко постављан трем (Ненадовић 2002: 126; Дероко 1974: 18--19).

¹⁰ *Оцаклија* је соба, просторија која има огњиште са зиданим димњаком (Ненадовић 2002: 254). *Оцаклија*, f. Zimmer mit Kamin, cubiculum in quo caminus (Караџић 1964: стубац 537).

¹¹ Пивница, f. der Keller (im Weinberge felbst), cella vinaria in ipsa vinea (Караџић 1964: стубац 554). Термин пољана, наведен у истом делу, има потпуно другачије значење и користи се као географска одредница: Пољана, f. die Ebene, planities (Караџић 1964: стубац 595).

¹² Интервјуисани испитаници наводе да су њихови преци вино у мешинама, на коњима, терали из подрума у Рашку и Нови Пазар, где су продаване највеће количине вина из Жупе.

Старост пољана

Народна предања до данас сачувана у Жупи александровачкој истичу велику старост пољана, а најчешће се приче везују за кнеза Лазара, који је наводно рођен у пољани Крушевица. Из овога се закључује да усмена традиција постанак пољана смешта у средњи век¹³. Нарочита присутност лика кнеза Лазара у предању може се објаснити тиме што је у периоду његове власти седиште српске државе премештено у оближњи Крушевац, чиме је подстакнут општи развој читавог краја. На велику старост пољана у Жупи указују и приче о животу калуђера у овим крајевима и њиховом гајењу винове лозе. До данас сачувана пољана Калуђерско Брдо добила је име по студеничким монасима јер су овде имали око 30 хектара винограда и своје подруме, које су касније продавали становницима планинских села (Лутовац 1980: 55).

Предања се не могу узети као поуздан извор (иако су она одличан путоказ за даља истраживања), па се време настанка пољана мора потражити у историјским изворима. Препис *Синденичке повеље* из XVIII века садржи имена четири села, од којих два одговарају називима данашњих пољана¹⁴. Наведена села Пуховац, Кожетин и Ракља још увек постоје под истим именом, док се за село Велика Крушевица не може са сигурношћу утврдити да ли је тада постојало или је реч само о средњовековној пољани, пошто се уз име села наводе *подруми*. Данашња Крушевица развила се сталним досељавањем становништва у другој половини XX века, до када је била пољана са највећим бројем (300) привремених привредних објеката – подрума (Лутовац 1980: 54). Село Ракља, које се са засеоцима помиње у *Повељи*, постоји још увек, мада није сигурно шта се под засео-

Сечење колача на празник Светог Трифуна

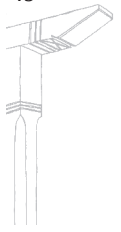
¹³ Необјављени текст етнолога Божане Ђирић наводи постојање *два* веома *стара* *подрума* која се *по* *лејенди* везују за име Цара Лазара. (Из њих је *нај*боље вино којим је *нај*ојена војска *пре* *по*-ласка у Косови бој.) *И* *један* *и* *дружи* *по*-друм *припадају* *по*родици *С*тојановић из Рокаца, а налазе се у *по*љани Боцка. Документација Завода за заштиту споменика културе Краљево.

¹⁴ ...оу Расини и метоу Пуховац, црква храмъ Вавѣденије прѣсветіе Богородице и заселакъ, и село Кожетинъ, село Ракла и заселакъ, и село Пуховацъ, и село Вѣлика Крушевица и Подруми, и повеле да приносе вино треви рады монастироу. (Новаковић 1912: 569).

Трифундански колач у селу Стубал

Трифундански колач,
заселак Рашковићи у Виткову

цима у овом спису подразумева. У непосредној близини данашњег села постоје две пољане (Мала и Велика Ракља), па се претпоставља, пошто се подручја дарују због производње вина, да се мислило на ове пољане.

Анализом студеничких поседа, познатих из других савремених извора, поузданост ове повеље је доведена у питање¹⁵, али се мора нагласити да ни за једно, од у њој наведених села, није утврђено да је припадало неком од манастира чије су оснивачке повеље сачуване. Са називом Лукаревина (име пољане у близини Дренче) семантички се може повезати село Лукаре на Расини даровано манастиру Дренча 1382. године (Новаковић 1912: 763; Младеновић 2003: 177–190). Поменуто село Лукаре у референтној литератури није географски одређено па је неизвесно да ли се може довести у везу са жупском пољаном.

Поред пољана за које постоје писани подаци о средњовековном настанку (Крушевица, Ракља), може се претпоставити да су и остале из истог периода. Разлог за то што се само наведене пољане помињу у анализираним извору из средњег века је тај да су једино оне имале обавезу производње вина за студеничко братство. Упркос непостојању писаних извора, не може се искључити могућност да су остале пољане производиле вино за неки други манастир. Утврђено је да су током XIII и XIV века бројна црквена и световна властелинства поседовала винограде, а већ у XV веку *џешко је било наћи манастир без винограда*. (Марјановић-Душанић, Поповић, 2004: 128–129).¹⁶

Током неколико векова турске владавине у Србији, због опште несигурности и исламских верских схватања инкорпорираних у турске прописе којима је ограничавана производња, смањене су површине под виноградима. Други узрок смањења производње је стално кретање ста-

¹⁵ На неусаглашеност са аутентичном дипломатичком средњовековном грађом указао је Сима Ђирковић (Ђирковић 1974: 311–319). Ипак већина истраживача сматра да је препис заснован на изводу из средњовековног оригинала, уз одређене измене чији је обим тешко утврдити.

¹⁶ На пример, у селу Лозници (чачанској) у жупи Морава налазио се виноград који је 1282. године дарован Хиландару од стране краља Милутина, што је касније потврђено повељом цара Душана из 1355. године. (Новаковић 1912: 390, 431).

новништва, подстакнуто сукобима и страхом од Турака, као и ратовима између Аустрије и Турске вођеним на територији српске државе. Да производња ипак није замрла, потврђују извори из XVI века, по којима је Крушевац седиште трговине вином за чију продају је наплаћивана такса од две аспре по товару (ако је доношено у мешинама или малим бурадима), док је продаја свежег грожђа била ослобођена таксе, што условљава знатно већу продају воћа у овом стању (Масловарић 1990: 15)¹⁷. Описујући Крушевац један век касније, Евлија Челебија бележи да је ова варош окружена виноградима¹⁸.

Интензивирање виноградарства и повећање производње вина у Србији окарактерисало је период XIX века, доба формирања модерне српске државе након ослобођења од Турака. Успостављање мира омогућило је стално насељавање становништва и пружило услове за општи привредни раст на тлу читаве ослобођене Србије, укључујући и Жупу. Предања о развоју виноградарства, успешној трговини и богаћењу виноградача и винара током друге половине XIX века још су жива међу Жупљанима. Данашњи старији становници знају да су породичне пољанске куће градили њихове деде и прадеде, што потврђује развој пољана и умножавање броја подрума у овом периоду¹⁹. Тада су се гајиле аутентичне старе сорте винове лозе (рскавац–прокупац, зачинак, тамјаника, јагода и друге) и производило вино по устаљеној средњовековној традицији.

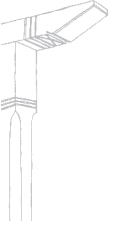
Врло брзо читавом Европом и Жупским виноградима почињу да се шире заразне болести винове лозе: пепелница, племењача и најопаснија од свих сушибаба.²⁰ Ове болести у потпуности су уништиле европске винограде, а у Србији се шире са закашњењем од око двадесет година, што је омогућило произвођачима и извозницима на западноевропско тржиште да без проблема пласирају производе и тако обезбеде себи значајне при-

Трифунданска трпеза у винограду, заселак Рашковићи у Виткову

¹⁷ Подаци о таксама које су наплаћиване у крушевачкој области преузети су из Д. Бојанић-Лукач, *Турски закони и законски прописи из XV и XVI века за смедеревску, крушевачку и видинску област*, Београд, 1974.

¹⁸ Путописац бележи да се Крушевац налази ...у једном просираном пољу, иако да је с обје стране сва окићена виноградима (виноградима) по њиховим ниским брдима. (Челеби 1967: 308).

¹⁹ Живан Бончић (1936) истиче да је његову стару пољанску кућу, која више не постоји, градио прадеда као веома млад. Прерачунавањем смене генерација, ако за период осамостаљивања и формирања породице узмемо 20-25 година старости, долазимо до податка да је прадеда рођен око 1860. године, те је подрум могао градити већ око 1875, јер су у том периоду деца веома рано укључивана у кућне послове.

ходе. Овакав нагли успон производње и трговине вином прекинут је у периоду од 1880. до 1890. године, када је филоксера у потпуности уништила и површине под виноградима у Жупи. Врло брзо по развоју епидемије реаговало је Министарство пољопривреде, које је формирало комисију за помоћ и подстицај обнове винограда у Србији, све у складу са донетим Законом о мерама против филоксере.²¹ Најважнији задатак било је оснивање расадника у којима су произвођени калемови на америчкој подлози отпорној на филоксеру. Један расадник основан је 1891. године у Александровцу (Брборић 2009: 153). Увозним, калемљеним сортама локално становништво се у почетку знатно опирало. Ове сорте, које се гаје до данас²², захтевале су нешто другачији начин узгоја и увођење нових технологија производње вина, због чега су у александровачком расаднику редовно одржавани курсеви и обуке за заинтересоване виноградаре и винаре.

Нова, савремена производња није утицала на распоред пољана, али јесте на бројност подрума у њима. Власници из села ближе винограду почели су да граде нови подрум за смештај вина уз своју сеоску кућу, не обнављајући старе подруме у пољани. Поједине породице шаљу своје чланове на школовање и усавршавање у најпознатије виноградарске реоне Француске, преносећи тако најновија достигнућа из ових области у Жупу. Модерне технологије производње и контакти остварени у Француској, у коју је извожено вино, условили су појаву и јачање великих винских трговаца²³. Поједини од њих били су врло утицајни у локалној средини, као браћа Раденковић из Трнаваца (Ђорђе је докторирао економију у Француској), који су извозили вино, или Драгољуб Марковић који је производио вињак по нарочитој (француској) технологији. Квалитет вина из подрума великог винарског трговца Марковића, који је специјализирао винарство у Француској, потврђен је бројним наградама енолога, због чега су његова вина била јако цењена, све до половине XX века, када је подрум национализован и као друштвено власништво припао компанији *Вино Жупа* (Станић 2006: 237). Улога трговаца није подразумевала само откуп и трговање вином и ракијом, већ и учешће у свим сегментима живота у Жупи. Политичко ангажовање и међусобно повезивање, обезбеђивало им је неопходну подршку, а успех на изборима и именовање за народне посланике допринело је истицању и јачању читавог подручја (Брборић 2006: 89–90).

Друштвени живот

Поред специфичног изгледа и функције, виноградарске пољане карактерише особен начин живота радника током боравка у њима. Наиме, боравак у пољани условљен је вегетативним циклусом винове лозе, односно пословима око њеног узгајања.

Иако хладна зима још увелико траје, сезона радова почиње на дан виноградарске славе Светог Трифуна (14. фебруар), када се виноградари по први пут у току године окупљају код записа²⁴ у виноградима.

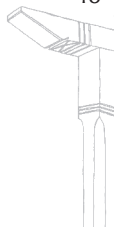
²⁰ Ове опаке виноградске болести у стручној јавности познате су као оидијум (*lat. Uncinula necator*), пероноспора (*lat. Plasmopara viticola*), филоксера (*lat. Phylloxera vastatrix*).

²¹ Почетком 1883. године Србија сједила у савез са Аустро-угарском у одбрани од филоксере и исте године доноси наведени Закон, којим је забрањено изношење из заражених предела и уношење из других земаља свих делова лозе и трожђа, изузев берменџа и вина, као и уношење прибора и алаја, воћака, поврћа и сл. Предвиђене су строге казне за оне који не поштују Закон: Који се ухвати да ради противно казниће се затвором од три месеца до две године. Илија Перић, *Пола века друштва за заштити биља Србије - историја и историја, излагање са Пејој конгреса о заштити биља, Златибор, 2004*, преузето са сајта *Друштва за заштити биља Србије*, www.plantprs.org.rs, датум приступа 17.03.2014.

²² Ове сорте су рајнски ризлинг, жупски бојадисер, шардоне. пино, мерло и др.

²³ Међу најпознатијим трговцима тог времена били су браћа Раденковић из Трнаваца, Драгољуб Марковић из Шљивове, Тодор Милић из Стубла и др.

²⁴ Запис је у највећем броју случајева крушка, јер је она родно дрво, али не представља сметњу виновој лози и не умањује принос. Изван Жупе узимање крушке за запис је веома ретко јер се она у народној традицији сматра злим дрветом - дрветом злих демона (Чајкановић 1985: 143--145).

Виноградарска слава сваке године има свог кума, односно колачара: то је један од виноградара из села, чија је обавеза да донесе славски колач, симболично декорисан. Као декорација на колач се стављају украси од теста – сунце, грождје, шљиве, јабуке и крушке, а мешење и доношење хлеба представља типично приношење жртве у пољу у знак захвалности за принос претходне године и обезбеђивање још боље бербе текуће године. Такође, мешење округлог хлеба са симболичним украсима и његово обредно ломљење, уз окретање опосуно (у смеру кретања сунца), усред винограда симболизује сунце које је неопходно за добру, квалитетну бербу.

Након сечења славског колача²⁵ ореже се неколико гица (најчешће четири унакрсно) и залије црвеним вином, што представља магијску формулу за обезбеђивање високих приноса током предстојеће године.²⁶ То је званично почетак резања винограда и почетак нове виноградарске сезоне. Овог дана се у пољану дође само накратко, како би се обавиле ове магијске радње. Пољана остаје пушта до првих наредних радова у винограду, када би се у њој остајало по неколико дана.

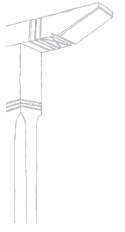
Иако се тога дана обележава хришћански празник уз присуство свештеника који сече славски колач, читав обред прожет је великим бројем паганских елемената и народних обичаја који се разликују у зависности од тога одакле породице власника имања воде порекло. Тако се, на пример, обележавање Светог Трифуна у два засеока истог села потпуно разликује, чак толико да обичаје које једни сматрају добрим за обезбеђивање родне године, други сматрају лошим и не спроводе их.²⁷

После обележавања Светог Трифуна виногради се напуштају и у њима нема никаквих радова док не окопни. Први наредни послови обављају се у периоду од Младенаца (22. март) до Благовести (7. април), када се

Дружење испред подрума породице Бонџић у пољани Доње Стањево

²⁵ У неким засеоцима (Рашковићи у Виткову) симболично резивање винограда обавља се успут, приликом доласка до записа где се обавља обред сечења колача.

²⁶ Вино, које се најчешће обредно поистовећује са крвљу, у свим познатим религијама представља напитање живота и симбол бесмртности. Проливање вина поистовећује се са проливањем крви, односно приношењем крвне жртве. У хришћанству вино, такође, има значење радости и бесмртности, али уводи и нову симболику – вино као Христова крв (Гербран, Шевалије 2004: 1043-1045).

²⁷ У засеоку Савковићи у Виткову само колачар доноси славски колач, а остали присутни виноградарци нешто мало хране за послужење, ракију и вино, које сипају у чашице и наздрављајући обавезно се куцају чашама. Насупрот њима, на суседном брду у засеоку Рашковићи, колачар доноси славски колач, а сви остали виноградарци по три обредна хлеба – проскуре (који у хришћанству симболизују Свето Тројство). На постављеној трпези сипају се алкохолна пића, али при наздрављању нема куцања, јер би се тиме на село навукло невреме праћено градом који би уништио летину. Из истог разлога на трпезу се не доносе кувана јаја. Поред тога, у овом засеоку главну улогу у припремању хране и постављању трпезе обављају жене, које у засеоку Савковићи, на овај дан, не долазе у виноград код записа. Потпуно различити обичаји и веровања у вези са обележавањем Светог Трифуна указују на различито порекло ове две породице: Савковићи су досељени из копаоничког села Рокци, а Рашковићи из околине Рашке.

²⁸ Према речима Живана Бонцића (1936) из Стањева, млади су се сакупљали свако вече на разговор, а старији да попију ракију.

²⁹ У магазину *Новине Жуйске* за септембар 2008. године, у тексту *По јуџу се дан познаје – сећање на једно село и једну бербу*, дат је опис бербе из 1972. године аутора Миролуба Ницовића: *Сјава се у пољанама, малим кућама где су поодруми јуни грождја, где су бачве јуне вина (шира се пије немилице – умесито воде), где су ноћи јуне јрича. Деда Душан Сјасић умео је најбоље да јрича, по чишаву ноћ је знао да јовори, полако, одмерено, као да айошкарским шеразијама мери сваку реч. (Седимо јред врашима колибе. Пред нама на дрвеној клупи млада шљивовица у сайиљцима, млади сир, јайрике у сирћеши и – ораси. Исход крушке на ражњу – јрасе се окреће. Слика свакодневна, сасиљавни гео свакодневна посла. Берба је.)*

виноград орезује. Тада су радно способни чланови породице долазили из села у пољану и остајали по неколико дана, у зависности од површине парцеле под виноградом и динамике којом је посао обављан.

Следећи радови (плевљење, копање и прскање винограда) обављани су у периоду од првих дана маја до Петровдана (12. јул). Током ових радова по неколико чланова породице боравило је дуже време у пољани. С обзиром на то да обавезе нису увек биле свакодневне, могло се на неколико дана (нпр. између два прскања) отићи у село по храну или неким другим послом. Када су паузе биле краће, боравак у пољани коришћен је за контакте са члановима околних породица и по завршетку свих дневних активности за дружење у вечерњим сатима.²⁸ У неким околностима догађало се да су послови обављани заједничким снагама више породица, иако моје званично нису биле сазиване.

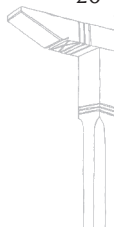
У зависности од врсте винове лозе и периода сазревања берба грождја током октобра месеца представља крај виноградарске сезоне и завршетак периода вегетације. Ово је време када су пољане оживљавале и када је у њима бивало нарочито весело. Задужени радно способни чланови породице обављали су претходне радове у винограду, док су у бербу долазили сви одрасли чланови како би се посао брзо завршио док грождје није презрелило.

Радови у винограду који претходе берби захтевали су значајан напор и велико знање и искуство како би се лоза одгајила на прави начин и обезбедио богат род. Из тог разлога у овим радовима ретко су учествовали млађи чланови породице, већ су ангажовани само најспособнији који су укључивани у радни тим. Насупрот томе, током бербе школе у удаљеним селима (ако је сеоски учитељ имао разумевања) нису радиле, јер су сва деца долазила на неколико дана у пољане. Долазак деце стварао је посебну атмосферу. Током дана, а нарочито у вечерњим сатима, надалеко се чула дечја граја.

Поред деце, и одрасли чланови породице доживљавали су бербу на специфичан начин. Није било лако одгајити винову лозу – орезивати, копати, плевити, прскати, а истовремено стрепети од невремена које би могло да уништи све што је напорним радом обезбеђено. Сада, када је берба у току, сви виноградарци су срећни због успешно завршене сезоне и постигнутог приноса, који представља повод за славље. Стога, током бербе сваке вечери су организована дружења уз песму и игру, а и исхрана радника је била различита у односу на остатак године, јер се сваке вечери спремала богата гозба²⁹. И док су старији чланови породице јели и храну заливали вином, млађи су се забављали организовањем такмичења: бацање камена с рамена, бацање мотке, рвање или скок удаљ или увис.

Виноградарство се до данашњег времена умногоме променило. Увођење механизације у пољопривредну производњу значајно је олакшало и убрзало послове у винограду, тако да се сви послови на истим површинама под виновом лозом обављају знатно брже.

Са друге стране, велики број власника винограда је почео током целе године да живи у пољани, чиме је изгубљена атмосфера добијана окупљањем радника током сезоне радова. Чак и у случају када власници винограда нису стално насељени у пољани већ живе у планинском или

неком жупском селу, поседовање аутомобила и трактора омогућава повратак кући на крају дана, тако да изостају занимљива и, за усмену традицију, веома значајна дружења.

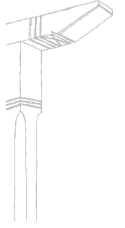
Печење ракије у Лукаревини

ИЗГЛЕД И ТИПОЛОГИЈА НАСЕЉА И ОБЈЕКТА У ЊИМА

Детаљ прозора на подруму у пољани Покреп

Историјски извори о жупским пољанама релативно су поуздано сведочанство о њиховом постојању и старости, а они новији извори, иако малобројни, баве се континуитетом виноградарства и изградње пољанских кућа. Највише података о њиховом некадашњем изгледу оставили су истраживачи и путописци чије је пропутовање Србијом обухватило и обилазак Жупе.¹

Описи Жупе и виноградарских пољана крећу се од оних најкраћих, као код Јована Цвијића, који у само неколико речи напомиње да се у Жупи *трује њивница зову пољанама* (Цвијић 1966: 312), па до богатих описа надахнутих лепотом Жупе, жупског виногорја са пољанама, што *погсећају на крујне беле цветове разасује по зеленој површини* (Лутовац 1975: 16). Разматрајући структуру пољана, сви аутори напомињу да су оне саграђене на странама, на неплодном земљишту и да се састоје од великог броја збијених подрума саграђених на малом простору.

На основу данас доступних писаних извора, могао би се стећи утисак да се пољане међусобно нису много разликовале. Овакав став ранијих истраживача заснован је најпре на истицању њихове функције и улоге у процесу узгајања винове лозе и производње вина. Подаци о изгледу насеља, путној мрежи, распореду и начину грађења подрума најчешће су или запостављени и стављени у други план или их уопште нема. Због тога се наметнула потреба за истицањем разлика и стварањем одређене типологије насеља и објеката у њима. Полазна основа у истраживању су постојећа писана грађа, разговор са локалним становништвом и осматрање терена.

¹ О изгледу Жупе и њених пољана податке су нам оставили: Карић 1887: 728–729; Милићевић 1876: 762–763; Цвијић 1966: 312; Лутовац 1975; Лутовац 1980.

² У разговору са информантима на терену добијају се подаци да је готово читаво подручје изузетно плодно и погодно за гајење свих култура, па је за формирање пољане бирано земљиште поред потока, а објекти збијани како би се заузело што мање плодне земље.

Изглед и разлике међу пољанама

Осунчана котлина Жупе и изузетно плодно подручје погодно за бављење повртарством, воћарством и виноградарством, одредили су основне делатности њеног становништва. Пољопривредно подручје испресецано је потоцима који Жупу деле на зоне, али и формирају стране погодне за изградњу виноградарских подрума. У овим веома плодним зонама становништво се трудило да пронађе парцеле прекривене земљом нешто слабијег квалитета, на којима би могли да саграде подруме а да тиме не смање подручје погодно за бављење пољопривредом.²

Данашњи изглед некадашњих привремених насеља — пољана зависи од удаљености од градског језгра Александровца, с обзиром на то да пољане најближе граду најпре прерастају у стална насеља. Насупрот томе, првобитни изглед и функција пољане ни у чему не зависи од града, јер писани извори, којима се датира настанак пољана, потврђују да су оне старије од града. Са друге стране, седиште средњовековне жупе, од када се претпоставља да потичу најстарије пољане, било је у Кознику, очуваном утврђењу у подножју планине Жељин, а не у данашњем граду.

Избор места за формирање пољане зависио је од неколико фактора. Први и најважнији је *близина објеката виноградама*, како би се што више скратио пут за превозење грожђа до подрума у којима се налазе судови за његову прераду и производњу вина. Други критеријум био је *избор земљишта* слабијег квалитета, да се плодна земља не би расипала на изградњу кућа. Поред наведених критеријума, иако то није забележено у доступним изворима, боравком на терену уочава се да су пољане *удаљене од главних путева*, вероватно да би се спречило разарање објеката и пљачка. Овакав положај пољана био је користан и касније, у периоду турске управе, пошто је производња алкохолних пића у то време била ограничена или чак потпуно забрањена, али се у сеоском подручју где Турака није било оваква одлука није морала нужно поштовати (Масловарић 1990: 11).

Избором земљишта прелазило се на другу фазу — формирање привременог насеља које треба да задовољи потребе становника и да буде крајње функционално, како би се у њему могли обавити потребни послови око обраде винограда, брања, превоза грожђа и производње вина. У пољану се долазило коњском или воловском запрегом и било је неопходно добро организовати мрежу путева да би се колима могло доћи до подрума и обавити утовар и истовар. Зато су подруми груписани или чак саграђени

Лейћење подрума, објекти у пољани
Велика црвена јабука

Угаони доклат на кући у пољани
Лукаревина

Куће у низу у пољани Покреп

³ Потврду постојања дугих кућа у Црној Гори, одакле велики део становника Жупе води порекло, Финдрик налази код Јована Ердељановића који у студији *Кучи њлеме у Црној Гори* назива *дућом кућом* објекат у низу настао деобом и доградњом нове стамбене јединице уз стару. Ове куће могу бити дугачке више десетина метара. Постојање дугих кућа забележио је и Јован Цвијић у далматинској Загори и херцеговачкој Хумини, где отац који има више синова често направи дугачку кућу од камена, коју касније кад се синови ожене, прегради ниским зидовима на две или три куће (Цвијић 1966: 298).

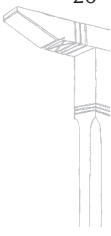
⁴ Разликовање типова пољана у Жупи засновано је на типологији уличног система чаршије и варошице. Наведена типологија разликује три врсте насеља: друмско, централно и без система (Симоновић 1970: 49).

по принципу *дуће куће*, лепљењем објеката један на други са по једним заједничким зидом (Финдрик 1994: 22).³ На овај начин су подрумска врата била у низу и до њих се лакше прилазило запрежним колима.

Управо путна мрежа и организација објеката око ње представљају основне разлике у изгледу појединих пољана. Посматране издалека, све пољане изгледају као купаста насеља, али се њихова унутрашња структура значајно разликује (последица конфигурације терена и могућности пробијања путева). По изгледу разликују се пољане од најједноставнијих – линеарног типа (попут друмских насеља), насталих дуж потока или ивицом брда, до разуђених, где је било довољно простора и могућности за организовање сложене путне мреже са великим бројем колских путева и пешачких стаза.⁴

Пољане линеарној шииа

Овај најједноставнији тип пољана настао је на местима где није било довољно простора за развој путне мреже, односно за просецање споредних путева. Највише има сличности са насељима друмског типа, образованим дуж важних саобраћајница. Објекти ових пољана грађени су један до другог, са подрумским вратима окренутим према путу, како би транспорт био обављен на најлакши могући начин. Неке пољане овог типа налазе се дуж потока (Јарушка, Прибојевац); друге су формиране на врху брда, са кућама у низу испод којих, са друге стране од пута, почињу да се спуштају стрме стране на којима су парцеле под виноградима (Мала црвена јабука).

Пољане облика латиничној слова Х

Насеља облика латиничног слова Х веома су ретка појава у Жупи, јер спадају међу правилно развијена насеља. Разлика између претходних и ових насеља је у томе што се код овог типа, уместо једног, појављују два главна пута која се у центру насеља секу. Од главних путева, на обе стране, просечени су кратки и уски колски путеви, на чијим ивицама су саграђени подруми. Некадашња пољана Доње Стањево једина је у Жупи са оваквим распоредом објеката.

Пољане облика латиничној слова У

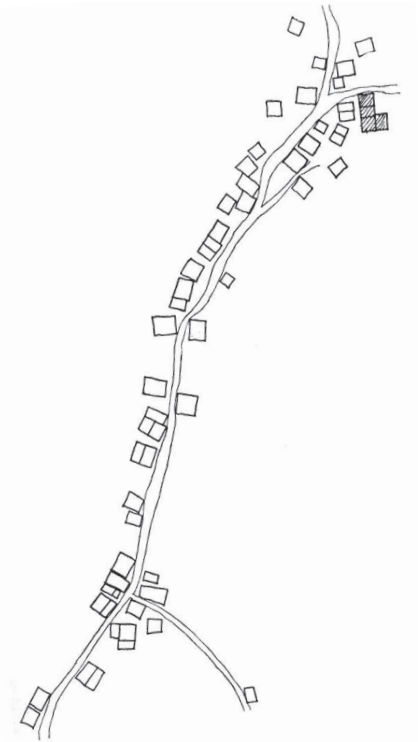
Овај тип пољана представља комбинацију претходна два на тај начин што почиње као линеарно насеље, са објектима изграђеним са обе стране, а онда се главни пут рачва на два, одакле полазе споредни колски путеви уз које су подруми. Пољане оваквог изгледа у Жупи су Велика Ра-кља и Ботуњска пољана.

Пољане облика шроула

Вуков До својим изгледом и распоредом објеката разликује се од осталих мањих пољана, тако да се не може сврстати ни у један од наведених типова. Наиме, на улазу у пољану налази се раскрсница од које полазе два главна пута пресечена једним споредним. Подруми су саграђени уз сваки од њих. Овакав распоред путева и објеката највише подсећа на троугао.

Разуђени шии

Према захваћеном пространству и по броју саграђених објеката пољане разуђеног типа представљају највеће површине. Велики број подрума захтева и велики број путева којима треба колима са запрегом

Ајат, подрум у Великој Крушевици

Пољана линеарног типа, план насеља, пољана Мала црвена јабука

Пољана изгледа латиничног слова У,
план насеља, пољана Велика Раќља

Пољана изгледа латиничног слова Х,
план насеља, пољана Доње Стањево

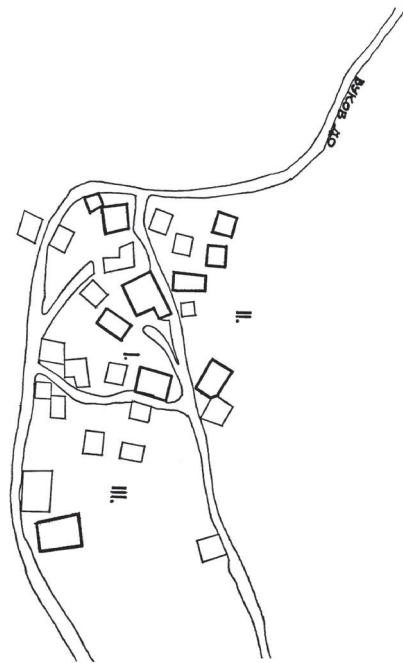
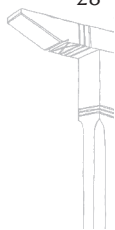
превозити грожђе и вино. Ова насеља имају један или два главна пута за долазак у пољану, који се касније неколико пута рачвају, стварајући извесну мрежу поред сваког појединачног објекта. Најзначајнији представници пољана овог типа су Покреп, Смоница, Велико Борје, Велика црвена јабука, Велика Крушевица.

Већина некадашњих пољана изгубила је своју првобитну функцију и изглед јер су у њима саграђени нови модерни објекти који задовољавају потребе данашњих сталних становника ових насеља. Упркос томе, *йуишна мрежа* и организација насеља су задржани, јер су нове куће саграђене на месту старих или у њиховој непосредној близини, уколико је за то постојало довољно слободног и адекватног простора.

Изглед и разлике међу објектима

Гледано издалека, пољане се не разликују од збијених сеоских, сталних насеља. Међутим, када се зађе у пољану и прошета између преосталих сачуваних подрума, постаје јасно да објекти нису стамбени, већ специфичне намене, потпуно подређени бављењу виноградарством. Основна и најважнија просторија је подрум и његовој градњи је посвећивана нарочита пажња. Остале просторије, ако их је било, грађене су најчешће врло скромно и опремане основним покућством.

Ради уштеде простора али и материјала за градњу, пољанске куће су не само збијене већ се и наслањају једна на другу, и имају по један заједнички зид, чинећи тако *гуиу кућу*. Груписани подруми били су власништво блиских сродника. У случају када није било дуге куће, чланови једног рода, истог

Спратна кућа у пољани Лукаревина

презимена, груписали су своје подруме. Око овако саграђених кућа није се делило земљиште у смислу власничких односа, тако да пољанске куће ни у једном случају немају авлије (дворишта). До њих се долазило са једне стране колским путем, до подрума, а са друге су постојале уске пешачке стазе, које су чиниле мрежу око објеката. Земљиште на простору пољане сматрано је заједничким и око њега није било сукобљавања. Сви власници објеката и чланови њихових породица слободно су се кретали пољаном обављајући послове око винограда.

У зависности од тога да ли су поред подрума грађене друге просторије и да ли су соба или оцаклија у истој равни или не, разликују се пољанске куће на један и на два спрата.⁵ Много чешће су грађени спратни објекти јер је у њима било могуће распоредити просторије тако да буду адекватно задовољене све потребе власника. Грађене су и приземне куће са поделом на економски и стамбени део. Ова два основна типа грађена су у неколико подтипова објеката, који углавном зависе од положаја куће на терену и од положаја *ајата*⁶ и *доксаја*⁷ (уколико су они саставни део објекта).

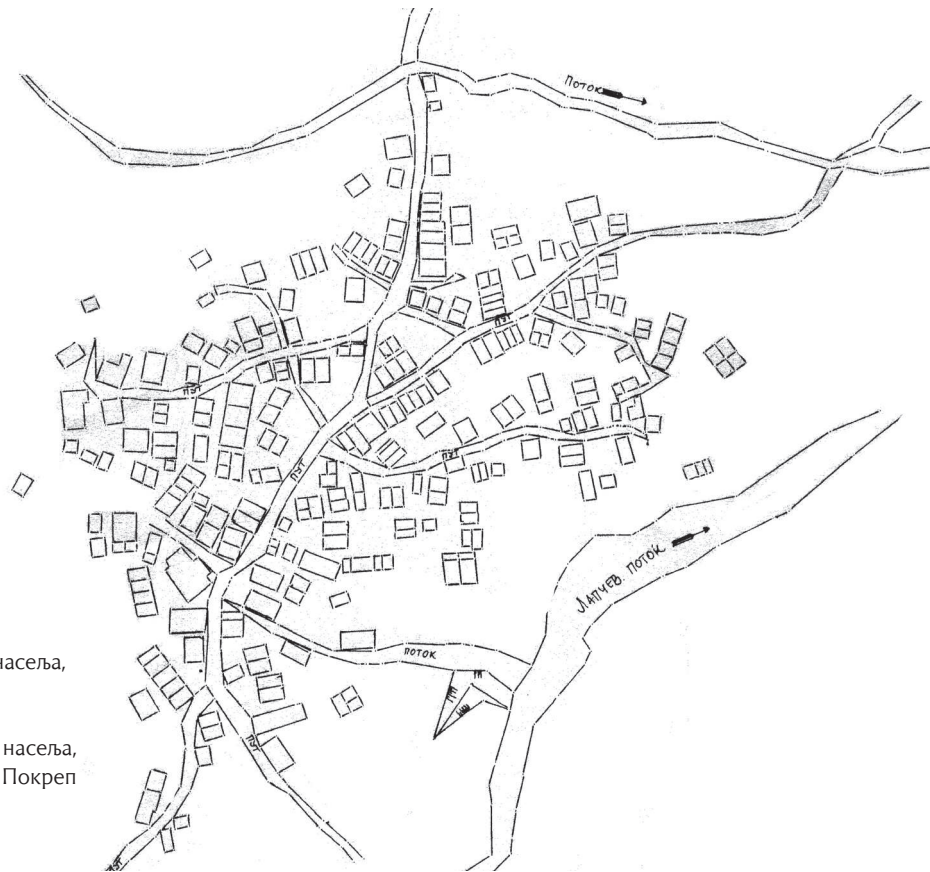
Спратни објекти су јасно подељени на стамбени и економски део; подрум је служио за смештај грозђа и вина, а спрат за становање и боравак радно способних чланова породице. Спратном делу ових објеката, грађеном за привремено становање, није посвећивана нарочита пажња. Овај део објекта грађен је slabим материјалима: чакмом⁸ или прековцима⁹, или нешто јачим ћерпичем¹⁰, што је зависило од порекла и места становања власника објекта, јер је овај део куће грађен по угледу на породичну кућу у селу. Након грађења, зидови стамбеног дела су премазивани разређеном и угаженом земљом, у коју се понекад додавала и слама. Када се земља осуши, зидови су кречени у бело. Стамбени део био је подељен на две просторије – собу у којој се спавало и оцаклију са огњиштем, где је припремана

⁵ У документацији Завода за заштиту споменика културе Краљево, на основу казивања Жупљана за спрат је коришћен израз *бој*. Исти израз у значењу *спрат* куће наводи и Слободан М. Ненадовић (Ненадовић 2002: 137); Последњим теренским истраживањем, обављеним током 2007/2008. и 2014. није забележена употреба овог термина, већ само термина *спрат*.

⁶ Ајат, и слични изрази који се срећу у народном говору (хајат, вајат, ајет, ајатница, клет, клијет, спрема), углавном се користе за означавање допунске просторије уз кућу, собице, трема, предсобља, зграде за становање ожењеног члана домаћинства (Ненадовић 2002: 130); У овом случају, у Жупи, термин ајат користи се за трем формиран испред улазних врата подрума.

⁷ Доксат је истурени део куће на спрату, сличан затвореном балкону (Исто: 297).

⁸ Чакма (чатма) представља зид од малтерисаног плетера – оплетеног прућа (Исто: 85, 61).

Пољана изгледа троугла, план насеља,
пољана Вуков До

Пољана разуђеног типа, план насеља,
пољана Покреп

⁹ Прековци су расцепљена млада стабла прикована на скелет бондручне зграде (зграде са дрвеним конструктивним системом). Кућа на прековце је бондручара (дрвени скелет) са зидовима од баскија прикованих на стубове (Исто: 65, 43).

¹⁰ Ове куће су грађене са костуром од лаке дрвене конструкције — бондрука и испуњене *ћерпичем*, тј. непеченом циглом (Дероко 1974: 23); *Ћерпич* је непечена цигла сушена само на сунцу (Ненадовић 2002: 79).

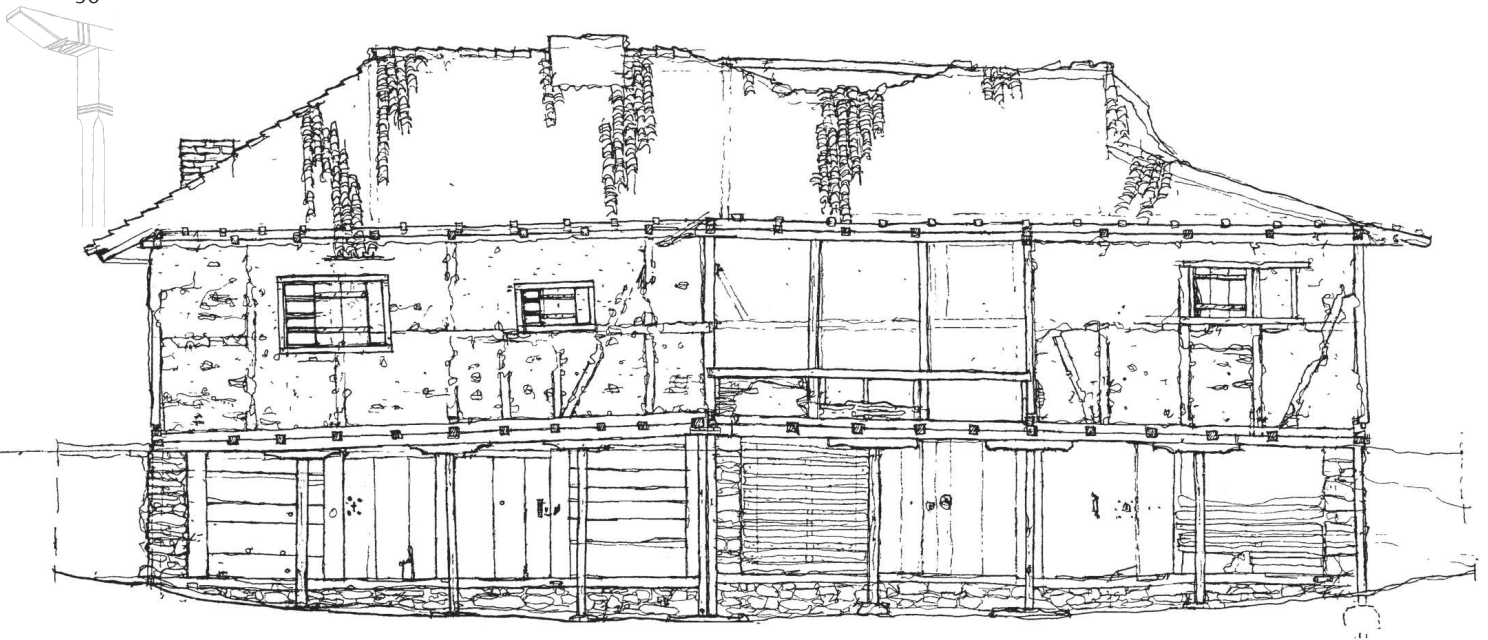
¹¹ У погледу градње куће обичаји у Жупи се не разликују од народних обичаја у осталим деловима Србије. Тако је копање темеља и за пољанску кућу обележавано специфичном жртвом — проливањем крви, најчешће клањем петла и бацањем његове главе у темељ. Поред тога, у темељ су бацани и новчићи.

храна. Покућство је било оскудно и састојало се само од најпотребнијих ствари: у соби су били кревети, а у оцаклији сто са клупама и најнужније посуђе, дрвени тањери и прибор за јело и земљано за припремање хране.

За разлику од стамбеног дела, подрум је грађен тако да се у њему може прерађивати грожђе, а затим и адекватно чувати произведена алкохолна пића. За обезбеђивање одређене температуре неопходне за чување алкохолних пића најпогоднији грађевински материјал био је камен, који је комбинован са храстовим брвнима.

Виноградарски подрум грађен је на каменом темељу чија ширина износи и до 80 цм и чије копање и градња су обележавани у складу са жупским обичајима.¹¹ Затим су ломљеним каменом, у комбинацији са блатним малтером, зидане три стране подрума, које су укопане у земљу и чија је дебљина зидова износила око пола метра. На четвртом зиду подрума била су широка, двокрилна врата, најчешће од квалитетног храстовог дрвета, која су се закључавала масивним кованим кључем. Тај зид није био од камена, већ је затваран храстовим талпама¹², ужлебљеним у угаони дирек — *ћошник*; то је било потребно због одржавања одговарајуће температуре у подруму неопходне за процес алкохолног врења. Када је требало уносити или износити посуде велике запремине, овај зид се по потреби могао уклонити повлачењем *ћошника* и вађењем храстових талпи.

Иако због конфигурације терена није постојало правило за постављање основе и оријентацију објеката, углавном се водило рачуна да улазна

врата за подрум не буду окренута према северу, како на њих не би навејавао снег током зиме и како би се алкохолно пиће, неопходно за послужење гостију на Божић или крсну славу, без потешкоћа могло износити. Власници објеката живели су у селима удаљеним од винограда и мало времена су проводили у пољанама, због чега је било важно да се на подрумима, који су се ретко отварали, оставе уски отвори за проветравање, како би ушао *луфти*, и омогућио боље држање вина. Отвори – *усеци* прављени су у каменим зидовима и били су шири са унутрашње, а ужи са спољашње стране.

Карактеристика спратних објеката је градња ајата (трема) испред улазних врата у подрум, који је служио да се запрежним колима могло доћи до самог улаза и на најлакши могући начин, чак и у лошим временским условима, обавити утовар и истовар грожђа или пића.

У спратни стамбени део водио је улаз на супротној страни објекта до којег се долазило уском пешачком стазом. Изнад ајата, на спратном стамбеном делу понекад је грађен доклат. Поред ових подтипова спратног објекта (са ајатом и са ајатом и доклатом), грађени су објекти без доклата и без ајата, само са проширењем испред улаза у подрум, такође у функцији прилаза.

Куће на равном терену су малобројне јер су све пољане настале на падинама брда. На оваквим објектима степениште, које је водило на спрат у стамбени део зграде, полазило је са предње стране поред улаза у подрум, или пак са неке друге.

Приземни објекти грађени су у две варијанте. Код првих су подрум и једна просторија за становање грађени у истој равни и у обе просторије се улазило са исте стране. У другој варијанти приземних објеката читаву површину основе заузимао је подрум, над којим се уздизао кров на четири воде, под којим је формирана просторија за становање. Ту се улазило са супротне стране од улаза у подрум, а над улазом је, излазећи из кровне равни, формирана баца

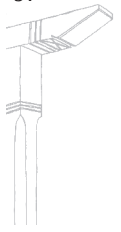
Источни изглед подрума у пољани
Покреп

¹² Талпа је даска дебљине од око 10 цм
(Ненадовић 2002: 75).

Приземни подрум у пољани Дренча

Детаљ прозора

¹³ Старински жлебасти кровни цреп (Исто: 79).

¹⁴ Привремене штале формиране су прављењем надстрешнице или доградњом једног одељења уз подрумски део објекта. Истраживањем спроведеним 2007/2008. године, при обиласку пољана нису пронађене привремене штале, већ само надстрешнице којих је било мало. Објашњење становника Жупе за нестанак ових одељења је престанак коришћења стоке за вучу запрежних кола и превоз радне снаге, убраног грожђа и вина, јер је цена трактора приступачна и свако домаћинство га може купити.

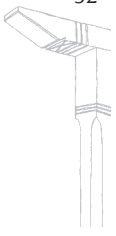
да штити улаз од атмосферских падавина. Унутрашња опремљеност приземних кућа идентична је уређењу спратних – само основно покућство и у подрумском делу посуђе и алат за обраду винограда и прераду грожђа.

Пољанске куће су, попут сеоских стамбених објеката, грађене природним материјалима, а такви материјали су коришћени и за покривање објеката. Све кровне конструкције на пољанским кућама су четвороводне и једноставне (осим приземних објеката са стамбеним делом испод крова); то су објекти једноставних основа, квадратних или правоугаоних. За покривање кућа употребљавана је најчешће *ћерамига*¹³, мада је коришћена и *лоза* (дебео слој листова винове лозе) или слама.

До савременог доба сачувани су објекти под ћерамидом или они препокривени где је ћерамида замењена фалцованим црепом. Објекти покривени материјалима биљног порекла, иако се данашњи становници Жупе сећају њиховог постојања, нису сачувани у том облику, већ су препокривени или су се под утицајем атмосферских падавина срушили.

Пошто се у пољану долазило запрежним колима, јавила се потреба за изградњом привремених штала за стоку које су биле саставни део пољанске куће.¹⁴ Старији становници Жупе, који су запамтили време када су запрежна кола била једино превозно средство, напомињу да се смештају стоке придавала значајна пажња.

Деоба подрума

У време настанка пољана власници пољанских кућа и подрума биле су задружне породице. Садашњи власници наводе да су пољанске куће градили њихови преци, најчешће деда или прадеда, а да су их користили и други – њихова браћа и нећаци. Таква породица са великим бројем чланова имала је и велики број *радних руку* (ратно способних одраслих чланова), па су, у складу са тим, парцеле под виноградом бивале велике, као и пољанске куће које су морале да задовоље потребе власника за чувањем производа и привременим боравком чланова породице. У овој фази на предњој фасади објеката квадратне или правоугаоне основе, ширине десет до петнаест метара, била су улазна врата подрума. Сви задужени радно способни чланови породице долазили су у виноград да раде заједно, а грозђе и вино су одлагани у простране хладне подруме.

Распадом задружне породице долази до поделе имовине међу њеним члановима. Уз имовину у селу (кућу и окућницу) дели се и виноград, па је неопходно организовати подрум тако да се вино држи одвојено. Поделе међу браћом нарушавају хармонију која је постојала у пољани. Подруми се физички деле на више мањих тако што се у њиховој унутрашњости граде нови преградни зидови, а на спољашњим зидовима се отварају нова врата. На овај начин један велики подрум прераста у два-три мања. Стамбени део, који се састојао од више просторија, такође се дели међу браћом, тако што сваком од њих припадне по једна просторија, а уколико породица броји доста мушке деце, постојеће просторије се деле преградним зидовима и на спољашњем зиду се отварају нова врата.

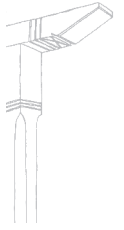
Од претходно наведеног правила одступају имућне породице код којих нема овакве поделе пољанске куће. Богатији виноградарци приликом претварања задружне у инкосне породице приступају грађењу нових подрума. Уколико постоји довољно слободног простора за њихову градњу, нове куће се граде у непосредној близини заједничког подрума (пољанске куће су груписане по породицама). Како се пољане не би шириле и заузиле више обрадиве површине, нови подруми се прислањају уз већ постојеће, користећи један зид као заједнички и правећи породичне *гује куће*.

Отвори за вентилацију/*луфти* на подруму, пољана Калуђерско Брдо

Панорама Александровца

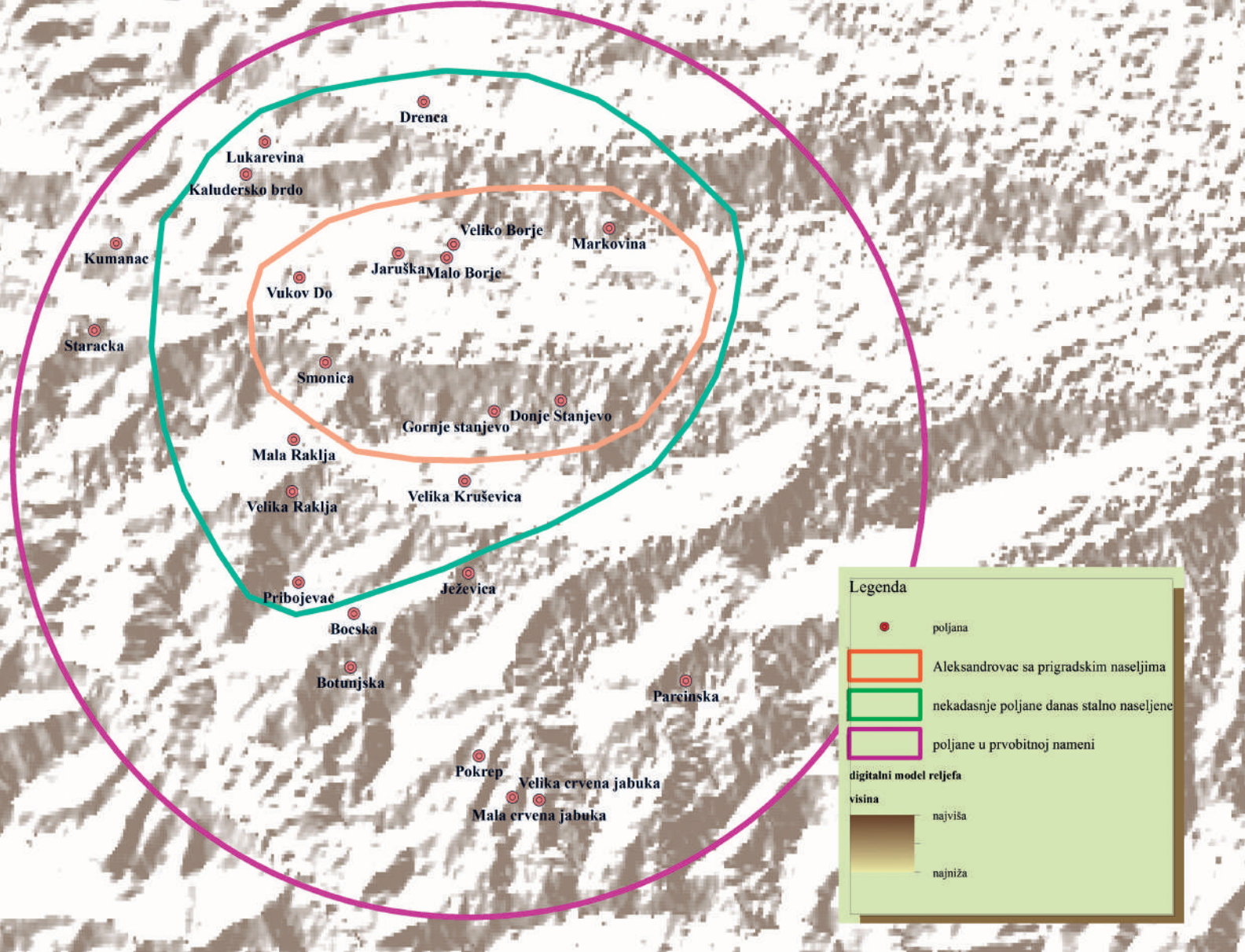
Традиционални виноградарски подруми, као полупривредни-полустамбени објекти, грађени су све до половине XX века на исти начин, природним материјалима и уз традиционална знања. У Жупи су формиране 24 пољане, од којих је већина опстала до данашњих дана, мада у знатно измењеном облику. По завршетку Другог светског рата, кроз обнову ратом уништене земље почела је и њена нагла индустријализација, која је унела промене и у изглед пољана и у начин градње подрума.

Убрзано грађење нових индустријских погона, праћено новом путном мрежом и електрификацијом, није заобишло ни Жупу и њено административно седиште Александровац. Индустријализација је у Александровцу започела ослањањем на традиционалан начин привређивања, на воћарство и виноградарство, па је најпре основано предузеће *Вино Жупа* за прераду грожђа (1956). Оснивање овог и других индустријских погона¹ резултирало је отварањем великог броја нових радних места на која се запошљавају становници Александровца и велики број досељеника из околних села и из планинских села Кобаоника, Гоча и Жељина.

Досељавање новог становништва узроковало је ширење града и убрзану изградњу нових објеката. Како је Александровац формиран у самом географском средишту Жупе, окружен заталасаним пределима прекривеним воћњацима и виноградима у којима су формиране пољане, настао је проблем недостатка простора за његов развој. Првобитно градско језгро формирано је дуж четири улице – једне централне (данашње шеталиште) и три паралелне са њом, испресецање кратким и уским попречним улицама. Простора за ширење града у долини готово да није било, а и оно мало дуж пута за Крушевац, веома брзо је заузето изградњом нових индустријских погона. У недостатку повољнијег грађевинског земљишта, Александровац се почео ширити на околна брда прекривена виноградима. Парцеле под виновом лозом полако су нестајале, а виноградарске пољане најближе градском језгру, почињу да се стапају са њим.

Описани процес започео је педесетих година XX века и у почетку је текао споро. Јачање и ширење индустријских погона интензивирало је досељавање, самим тим и изградњу нових модерних објеката, вишеспратница у самом граду и индивидуалних стамбених објеката у његовој околини. Александровац постаје модерно градско језгро, док Жупа, изградњом објеката на простору некадашњих винограда, полако губи своја вековима чувана обележја.

¹ Текстилно предузеће *Жупљанка*, Фабрика сточне хране *Бемикс*, Грађевинска радна организација *Жељин*, Фабрика прукључака – одељење *Прве џејшолейке* из Трстеника, Фабрика грамофонских плоча *Дискос* и др.

Ширење града према некадашњим пољанама

Географски посматрано, Александровац представља центар жупске котлине са гравитирајућим селима и виноградарским пољанама. Развојем у другој половини прошлог века град се проширио на оближње пољане, али је структура задржана.

Прстенаста структура, пре нагло увећане изградње, могла се пратити у зависности од удаљености виноградарске пољане од центра града. Данас, са знатно већим бројем објеката, уз чињеницу да неке пољане више не постоје, уочава се спајање појединих зона са градским језгром. У складу са тим променама, данашњи изглед Жупе и њених пољана може се посматрати кроз три прстенасте зоне:

- Александровац са приградским насељима;
- некадашње виноградарске пољане данас стално насељене;
- виноградарске пољане са очуваном примарном функцијом.

Распоред виноградарских пољана по зонама

Централни градски трг
у Александровцу

² Одређење приградских насеља дала је др Милка Јовановић, руководилац пројекта истраживања преображаја приградских насеља Етнографског института Српске академије наука и уметности. Аутор наводи дефиниције више истраживача из различитих наука (етнолог, архитекта, географ, социолог) долазећи до закључка да приградско насеље није одређено положајем у односу на град, односно близином градском језгру, већ функцијом коју има у односу на град, тј. приградском привредом и пољопривредом. Село у близини градског језгра доживљава трансформацију од примарног традиционалног насеља пољопривредног произвођача у насеље радника који станују у селу, а раде у урбаном градском језгру (Јовановић 1984: 11–13).

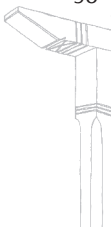
³ Израз *жуја* овде се користи за означавање административних области у средњовековној Србији. Држава је била подељена на жупе у којима су разликована насељена места: градови, тргови и села (Новаковић 1965: 20–29).

Подела насеља у околини града на овај начин подржава наведену структуру Жупе, уз извесна, веома мала одступања. Највеће промене огледају се у првој групи, где су виноградарске пољане потпуно изгубиле своје карактеристике и прерасле у градска или приградска насеља Александровца. Друга група се може сматрати прелазним обликом, што ће вероватно и остати с обзиром на емиграцију становништва из Жупе у веће градске центре. Последња група насеља је у највећој мери задржала карактеристике традиционалних пољана, али и овде постоји претња од њиховог уништавања, и то не као у првој групи – новом изградњом, већ њиховим константним пропадањем, због некоришћења и неодржавања.

Александровац са приградским насељима²

Општина Александровац као административно седиште Жупе веома касно почиње да се развија. Након заузимања територије жупе³ од стране Турака, Козник остаје административно седиште нахије, а по ослобођењу и среза. У новијој историји, после Првог српског устанка, ново насеље формирано је на месту данашњег села Кожетин, где је Карађорђе Петровић 1804. године подигао цркву око које су грађени стамбени објекти, дућани и механе.

Временом насеље се спушта испод брда, где се формира варошица Кожетин са 20 дућана разне робе, две махале, са великим бројем становника и две кафане (Савић 1969: 264). Седиште Жупе било је у Кожетину до 1882. године, када је, тадашња варошица, добила име по престолонаследнику Александру Обреновићу и почела да се шири на простору данашњег

Александровца. Од тада почиње развој града са досељавањем становништва из Кожетина и Виткова, дотадашњег седишта козничког среза.

Александровац се развија као насеље друмског типа, са средиштем на месту данашњег великог трга на којем се налази хотел *Грозд* и са централном улицом у којој су дућани, механе и ханови. У паралелним улицама са стране, које су уским уличицама повезане са главном, грађени су стамбени објекти, окружени лепим двориштима са цвећем и воћкама. Објекти у главној улици су грађени тако да задовоље најпре економску намену, па су дућани и механе зидани са великим, каменим, хладним подрумима који су служили за складиштење пића и других производа за трговину. У тој зони своје велике подруме имали су и најпознатији жупски трговци грождем и вином.

Ширење и развој града настављени су до Другог светског рата, а по његовом окончању, нарочито оснивањем предузећа *Вино Жупа* поново су интензивирани досељавања у градску зону.

Како у алувијалној равни Кожетинске реке није било довољно простора за савремену изградњу, град почиње да се шири у висину, према околним падинама брда на којима су некада биле засађене гице винове лозе. Данашњи Александровац, са 6.228 становника⁴, простире се на територији старог градског језгра, у долини Кожетинске реке и на околним, приградским насељима, некадашњим виноградарским пољанама. Ове бивше пољане потпуно су изгубиле своја обележја и срасле са урбаним градским језгром⁵. Ипак, и поред просторне блискости и сличности у начину градње стамбених објеката, приградска насеља нису потпуно урбанизована, јер им, углавном, недостаје адекватна инфраструктура. Старе пољане које се могу убројити у групу прераслих у приградска насеља су: *Горње* и *Доње Сћањево* и *Смоница* са десне стране пута за Кру-

Црква Вазнесења Господњег у Кожетину

Грб Музеја винарства и виноградарства

⁴ Податак Републичког завода за статистику према попису из 2011. године – сајт Републичког завода за статистику, www.webrzs.stat.gov.rs, приступ 21. 03. 2014. године.

Зграда Музеја винарства
и виноградарства

⁵ Развојем града кроз ширење које се може представити концентричним круговима бавио се Ернест Ватсон Барцес проучавајући Њујорк и Чикаго. Идеална шема ширења града има пет зона и сам аутор наводи да ни један град не одговара у потпуности овој шеми (Барцес 1988: 152–154). На сличан начин се покушава објаснити развој Александровца.

⁶ Предграђе представља прстен око спољног дела града од кога се разликује по мањој насељености (Ганс 1988: 176–192).

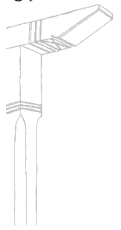
⁷ Иако се некадашње пољане сталним насељавањем спајају са Александровцем, мора се напоменути да ове миграције, паралелно са делимичном урбанизацијом сеоског подручја, доводе до процеса који се назива *рурализација трага* (Музил 1988: 358).

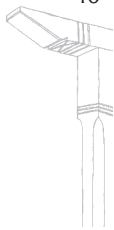
⁸ По казивању Ђорђа Блажића из Смонице.

шевац, а са његове леве стране *Вуков До*, *Јарушка пољана*, *Мало* и *Велико Борје* и *Марковина*.

Сва насеља из групе, која се могу одредити и као предграђе⁶, урбанистички су опремљена — електрифицирана су, имају урађену водоводну и канализациону мрежу. Оно што представља недостатак јесте највећи број неадекватних путева; асфалтни пут је негде прошао само кроз центар насеља, док су сви споредни путеви, некадашњи пољански, неасфалтирани.⁷ У неким насељима (Смоница, Јарушка пољана) стари пољански путеви су само насути и асфалтирани иако интензитет саобраћаја захтева шири пут, док је за некадашњу пољану, а садашње насеље Марковина прокопан нови пут који задовољава потребе становништва. У деловима некадашњег села Стањево путеви су, као и споредни путеви у пољанама, веома уски и блатњави, тако да се током пролећних и јесењих киша њима једва може проћи. Неки од старијих становника се сећају како су путеви некада изгледали када се терет извлачио на колима која вуку два пара волова, истичући да се до данас није много тога променило.⁸ Треба напоменути да, нажалост, путна мрежа у неком насељу у великој мери зависи од политичке структуре у општини, али и од тога да ли су становници насеља у већој мери насељени и запослени у граду или су на *привременом раду* у земљама Западне Европе.

Некадашње село *Стањево* имало је велике парцеле под виновом лозом и две виноградарске пољане. Данас је Стањево предграђе Александровца и у њему је смештен највећи број индустријских погона саграђених од Другог светског рата до данас. Поред индустријских, саграђен је и велики број нових индивидуалних стамбених објеката. Њихови власници су некадашњи становници села Стањево, али и досељеници из планинских села, који су пре досељавања имали подруме у пољани: Бонцићи и

Богдановићи из Бзеница, Новичићи из Рогавчине између Гоча и Жељина и Чеперковићи из Станишинаца на Гочу. Највећи број подрума у некадашњим пољанама имали су чланови фамилије Бонцић, који су данас најбројнији становници Стањева.

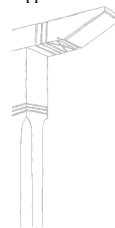
Не само да су Бонцићи најбројнији, већ су и први почели да се пресељавају из планине ближе граду. Први досељеници су стигли шездесетих година XX века, а међу њима су били Страхиња Бонцић (досељен 1963) и Живан Бонцић⁹ (досељен 1969). Пресељење из села спровођено је етапно; прво су долазили одрасли, радно способни мушкарци, који су се запошљавали у градској индустрији, да би тек неколико година касније за њима из села долазиле жене са децом. Најпре се живело у старим пољанским кућама, у веома тешким условима, јер су оне биле не само веома старе већ и предвиђене само за привремени боравак током летњих месеци. Пољана Горње Стањево потпуно је нестала, као и највеће парцеле под виноградима у том делу села. Сачувано је нешто мало гица у оквиру новоформираног *Музеја винарсџива и виноградарсџива*.¹⁰

У пољани Доње Стањево, у којој је било двадесетак подрума, сачувано је још само неколико оригиналних. Њихов изглед је прилично девастиран, у највећој мери због неодржавања. Старе пољанске куће угрожене су новом изградњом јер су их новосаграђени објекти потпуно окружили и статички их угрозили. Чак је и непокретно културно добро – споменик културе, виноградарски подрум Верке Лапчевић, под притиском околне градње нестало. Стамбени део овог подрума био је саграђен од дрвета, док је испод био каменом зидани подрум. Целом дужином фасаде, испред стамбеног дела био је формиран трем, који је једним делом лежао на земљи, а другим на дрвеним дирецима – подупирачима.¹¹

Предузеће *Вино Жуја* са пољаном Доње Стањево у позадини

⁹ Као разлог за досељавање Живан наводи тешке услове живота у селу. Наиме, заселак Бонцићи у Бзеницама удаљен је седам километара од основне школе у Плешу у којој су се некада школовали становници овог села. Како није желео да његова деца сваког дана путују по 14 километара да би стекли основно образовање, одлучио је да се пресели у Доње Стањево, у којем су имали стару пољанску кућу.

¹⁰ *Музеј винарсџива и виноградарсџива* основан је Одлуком Скупштине општине Александровац од 31. марта 2000. године и налази се у некадашњем винском подруму Пољопривредне школе у Александровцу, саграђеном 1924. године.

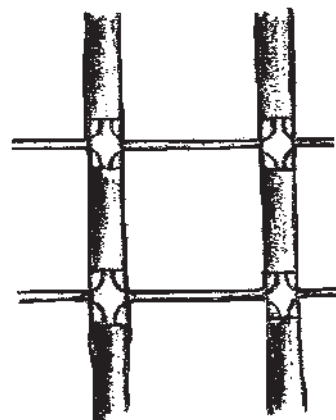
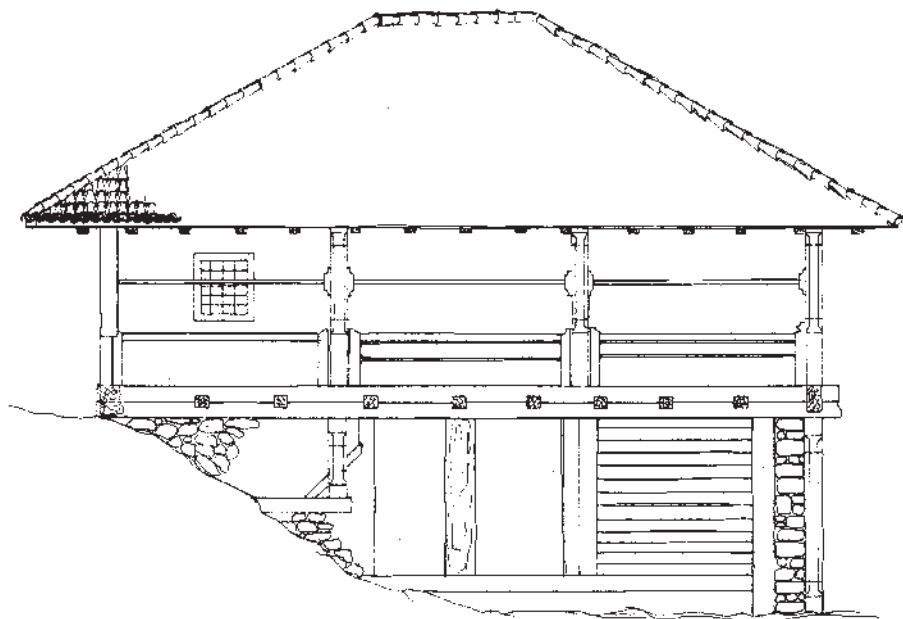
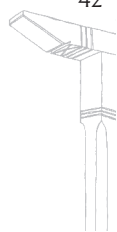

Виноградарски подрум Верке
Лапчевић, Доњег Стањево

¹¹ Овај виноградарски подрум био је предмет дипломског рада на Одељењу за етнологију и антропологију Филозофског факултета Универзитета у Београду. Рад студенткиње Маје Новаковић под насловом *Насијанак, сјање и њерсијекџива њољане у Доњем Сјањеву* одбрањен је у септембру 1980. године.

Данашњи становници Доњег Стањева оправдавају рушење старих пољанских кућа сиромаштвом и недостатком средстава за куповину земљишних парцела на којима би саградили нове куће. Богатије породице, оне чији су чланови имали веће зараде у индустријским погонима, обезбедиле су себи боље услове живота у новим кућама саграђеним на земљишним парцелама у делу некадашњег села са друге стране пута за Крушевац.

Смоница, некадашња пољана, била је смештена у непосредној близини градског насеља, тако да је новоградњом потпуно спојена са данашњим Александровцем. Становници Смонице су досељеници из планинских села који су у овом делу Жупе имали своје подруме, а највише из поткопаоничких и подгочких села Осредци, Раковац, Дубовац, Јошаничка Бања, Козница, Плоча, Велика Врбница и Плеш.

Према информацијама становника Смонице, ова пољана је стара преко 200 година¹², а садашњи изглед ни мало не одговара аутентичном. Велики број старих пољанских кућа, у којима се живело у почетку досељавања, срушен је како би се ослободио простор за градњу нових, модерних стамбених објеката. Ипак, у овој пољани је сачуван одређени број старих кућа (20), чији су власници поседовали веће парцеле на којима су несметано могли да граде нове куће, па су старе остављали да служе као оставе (шупе), или нека друга врста помоћног објекта.

Иницијативом локалног становништва и уз помоћ Општине, у 2007. години је, поред главног асфалтног, започело проширење постојећег пољанског пута који би задовољио савремене стандарде и потребе становника. Старији становници се сећају како је пут изгледао док је Смоница била само пољана. Блатњав, узак пут није дозвољавао пролаз савременим аутомобилима, већ су сви потребни транспорти обављани запрежним возилима и тракторима. Изградња новог пута олакшала је превоз и транспорт робе, али је и допринела промени изгледа насеља. Наиме, преостали стари пољански објекти, веома оштећени и склони паду, проширењем пута нашли су се готово на асфалту, чиме онемогућавају несметано обављање саобраћаја. Пошто је новоизграђени пут скратио путовање до неких удаљенијих насеља, садашњи интензивирањем саобраћаја статички угрожава подруме и доприноси њиховом бржем рушењу.

Вуков До је пољана смештена изнад Александровца, одакле се пружа одличан поглед на градско насеље, тако да је по положају подсећала *на неки замак* (Лутовац 1980: 55).

Изузетан положај пољане и близина града условили су потпуну промену њеног изгледа. Данас је на простору некадашње пољане сачувано веома мало старих пољанских објеката, иако ће сви становници рећи

Подрум Милошевић у Доњем Стањеву

Детаљ шипила (решетке) са прозора подрума Милошевић

¹² Најстарији подрум у пољани, власништво Миодрага Глишовића, срушен је пре неколико година, а био је стар око два века. (Информација добијена од Јована Рајичића из Смонице).

Најмлађи радници
испред подрума у Смоници

да је Вуков До једна од најстаријих и највећих пољана у Жупи. Неке од новосаграђених објеката (грађених у другој половини XX века) садашњи становници називају пољанама јер имају исту намену као стари подруми, пошто је насеље и данас окружено виноградима.¹³

Данашњи Вуков До је модерно насеље са комплетно урађеном инфраструктурном и саобраћајном мрежом, чему су највише допринели сами становници. По завршетку Другог светског рата они су овде досељени из планинских села Веља Глава, Бзенице, Лесковица, Плеш, Станишинци, а изградња нових кућа је нарочито интензивирана осамдесетих година XX века.

Јарушка пољана формирана је у близини Александровца дуж јаруге уз један поток, по чему је и добила име. До данас је саграђен велики број нових кућа даље низ поток, па је стара пољана готово спојена са градом. Власници нових објеката су досељеници из села који су некада овде имали своје винограде и пољанске куће (Раковац, Црна Глава, Рогавчина и Велика Врбница). Кроз данашње насеље прошао је целом дужином асфалтни пут, док су споредни путеви још увек они стари пољански, у време киша веома блатни.

Некада је у овој пољани било 200 подрума (Лутовац 1980: 54), од којих је до данас сачувано двадесетак у изворном облику. Осим једне у којој се живи, старе куће су потпуно напуштене, стари власници нису живи, а њихови наследници нису заинтересовани за бављење виноградарством и углавном су исељени у веће градске центре. Остали стари објекти су или срушени или адаптирани (уместо старог начина зидања прековцима и блатом, објекти су озидани циглом или блоком). У унутрашњости су стари подруми, такође адаптирани, како би се у њима могло живети на савремен начин.

¹³ Раденко Кљаић, који живи у планинском селу Рогавчина, у Вуковом Долу има виноград, као и подрум – објекат модерне градње, зидан 1980, на месту старе пољанске куће.

Новосаграђени објекти су скромних димензија, а њихови власници су запослени у александровачким фирмама. Само три објекта се својим изгледом издвајају из опште слике насеља. Ове куће су грађене на два-три спрата, а њихови власници су на привременом раду у иностранству – у Немачкој и Швајцарској.

Иако близу, *Мало* и *Велико Борје* су некада биле две одвојене пољане. Данас су то спојена насеља која су новоградњом (са једне стране дуж пута за Дренчу, а са друге преко Стањева) припојена Александровцу. Асфалтни пут који пролази кроз ове две некадашње пољане управо и спаја путеве за Дренчу и за Крушевац (преко Стањева). Остали путеви нису асфалтирани.

Насељавање у овај део града почело је одмах по завршетку Другог светског рата. Први досељеник у Велико Борје био је Предраг Здравковић, досељен 1945. године из села Ботурићи, такође у Жупи. Након његовог доласка, полако су се досељавали становници планинских села: Јошаничка Бања, Грчак, Бзенице, Станишинци, Крива Река, Јелакци, Плоча, Козница, Плеш, Стрменица, Рогавчина. Њиховим доласком некадашње пољане, које су све заједно имале стотинак подрума, мењају свој изглед. До савременог доба је сачувано само четири-пет објеката у делу Малог Борја који сведоче о примарном занимању становника и традиционалном начину градње.

Објекти који сада преовлађују у Малом и Великом Борју су потпуно нови и модерни. Више од половине досељених становника и њихових потомака не живи овде, већ привремено раде у Швајцарској, одакле доносе капитал за изградњу стамбених објеката. Куће су грађене на два-три спрата, обложене жутом фасадном циглом или вештачким каменом. Све куће се одликују великим терасама на којима су постављене ограде од

Пољана Вуков До,
контраст између старог и новог

Подрум у пољани Вуков До

Подрум у Јарушкој пољани

¹⁴ Пораст материјалног богатства, стеченог у иностранству, изражава се подизањем изузетно великих кућа које постају доминантни симбол економске емиграције (Братић, Малешевић 1982).

¹⁵ У овим кућама су редуковане основне функције (стамбена, обредно-религијска) на рачун истицања друштвеног статуса и борбе за друштвени престиж (Братић, Малешевић 1982: 149). Занимљиво је запажање једног од старијих мештана Будимира Здравковића (1934) о власницима новоизграђених стамбених објеката. Према његовим речима, власници су отишли у Швајцарску *ураво од оваца* и тамо су се запошљавали на местима где Швајцарци нису хтели да раде. Радећи најгоре послове нису долазили у контакт са образованим светом, од којег су могли нешто да науче, тако да се ни после деценија проведених тамо нису култивисали. Као такви враћају се и покушавају да се истакну у домаћој средини, код својих рођака, такође необразованих, код којих могу да глуме *тосиоду* и *културу*.

прохрома, а неретко су и улазне дворишне капије од истог материјала, са монументалним зиданим порталом. Према речима мештанина Будимира Здравковића, дешавало се да је пројекат по којем се кућа гради, мењан током извођења радова, док су мајстори ту, како би се надмашила висина и спратност комшијине куће.¹⁴ Дворишта нису оградом потпуно склоњена од погледа пролазника, па се може видети да су украшена гипсаним фигурама животиња (лабудова, лавова), патуљака, шишарки и сл.

Све куће грађене на овај начин користе се само неколико недеља током године, када *тасџарбајџери* долазе у свој родни крај на одмор – ферије. У неколико кућа живе старији становници (родитељи исељеника у Швајцарску), којима за свакодневни живот није неопходно двадесет просторија. Величина кућа превазилази њихову основну стамбену функцију, па се може закључити да оне служе својим власницима за приказивање друштвеног статуса.¹⁵

У односу на претходне, некадашња пољана *Марковина* је знатно удаљенија од Александровца. Формирана је на падини према Ржаници и Ржаничкој реци и не постоји веза изграђених објеката са Александровцем. Марковина је најмање насеље из ове групе, у које су досељени становници из планинских села Рокци, Лесковица и Плоча. Највећи број их је стално насељен након 1980. године, до када су долазили повремено у пољану, у време радова у винограду и у периоду производње вина. Неки од њих, иако живе у Марковини, још увек нису потпуно прекинули везу са селом у планини.¹⁶

Као и у другим пољанама, новодосељени становници су најпре живели у старим кућама (данас срушеним), а стеченим капиталом градили су нове куће. Специфичност ове пољане је то да се у њу досељавају старији становници, док њихови потомци право из села одлазе на рад у ино-

странство.¹⁷ Иако су становници запослени ван земље, у изградњи стамбених објеката нема раскоши каква је видљива на објектима у Борју.

Мада је током 2007. године прокопан нови пут од Стањева до Марковине, број становника овог насеља се константно смањује. Млађе становништво није заинтересовано за виноградарство, тако да је актуелно исељавање из овог насеља и одлазак у Александровац, или у друге веће градске средине, где се граде нове куће или купују станови капиталом стеченим на Западу.

Промене у александровачким пољанама које су прерасле у приградска насеља

Дугогодишње устаљено интензивно виноградарство у Жупи, као и начин живота уско повезан са њим, прекинуто је наглим развојем индустрије у периоду након Другог светског рата. Површине под виноградима су се до савременог доба мењале, смањивале и увећавале, у зависности од тога чиме се већина становништва Жупе бавила — да ли су били доминантно пољопривредни произвођачи или запослени у градској индустрији. Новонастале промене могу се поделити у три категорије:

- а. промене у структури становништва;
- б. промене у изгледу насеља;
- в. промене у начину грађења објеката.

Свака промена из било које од наведених категорија доприноси новом изгледу и начину живота Жупљана, као и промени идентитета Жупе.

Јарушка пољана, изглед 2008.

Велико Борје, сачувани стари подрум

¹⁶ Миломир Ивљанин, стално насељен у Марковини од 1975, власник је окућнице од једног хектара, а у селу Рокци, одакле је досељен, има 2,5 хектара које још увек обрађује.

¹⁷ Радисав Ивљанин се у Марковину доселио за стално тек 1991. године, када му је син Момчило, који је на раду у Швајцарској од 1976, послао новац за градњу нове куће.

Пољана Марковина, изглед, 2014.

а. Промене у структури становништва

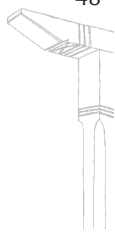
Савремено становништво Жупе, формирано од динарских досељеника у највећем броју из XIX века, који су се мешали са староседеоцима и са досељеницима са Косова и Метохије, достигло је одређени степен јединства и компактност у односу на околне средине. У одређеној мери створен је анимозитет према становницима околних планинских села, које су у Александровцу називали *ерама*.¹⁸ Развој индустрије условио је досељавање становника — ера, на које локално градско становништво није гледало са симпатијама, али је степен досељавања био толико велики да су становници планинских села преовладали и данас они чине већину становништва Александровца.

Досељавање становника планинских села у Александровац у другој половини XX века текло је по утврђеном редоследу. Најпре су се досељавали одрасли, радно способни мушкарци који су се запошљавали у граду. Када су њихова примања достигла износ неопходан за не-сметан живот читаве породице, у град су се досељавале жене и деца. У највећем броју досељавање је обављено шездесетих и седамдесетих година XX века. Оснивањем текстилног предузећа за израду позамантерије *Жуљанка* (1959), девојке из села, са стеченим основним образовањем, почињу да долазе у град и да се запошљавају. Њихово досељавање донело је промену у смислу склапања бракова у граду и мешања становника из различитих села.¹⁹

Поред промена у смислу насељавања Жупе, морају се забележити и бројна исељавања у земље Западне Европе или у веће градове у Србији. Миграције на Запад, које су почеле као одлазак на *йривремени рад*, нису заобиле ни Жупу. Становници жупских и планинских села, као и стално насељени у некадашњим пољанама, седамдесетих година XX века у вели-

¹⁸ Термин Еро, који је забележио и Вук Ст. Караџић у свом Ријечнику (Еро, т. vide Ерцеговац, Караџић 1964: стубац 164), најчешће се употребљава за човека из планинских крајева Западне Србије у којима становништво води порекло из области црногорских Брда и Херцеговине. На простору Жупе значење тог антропонима преноси се на становнике околних планинских села чије далеко порекло сеже у исте области, а живо је сећање о етапној миграционој станици у подручју Старог Влаха.

¹⁹ Развојна политика СФРЈ маргинализовала је село, а све непољопривредне делатности лоцирала у граду, услед чега млади људи са села, образовани и квалификовани, траже посао у граду, што узрокује демографско пражњење села (Бјелица 2002: 3; Јанковић 2002: 88–89).

ком броју одлазе у Швајцарску и Аустрију, а нешто мањи број и у Немачку.²⁰ Миграције у веће градске центре Србије дешавале су се спорадично до краја прошлог века, док су од 2000. године све чешће. Индустијски погони у Александровцу, који су били друштвено власништво, престали су са радом па је становништво кренуло да се сели у суседне градове – Крушевац, Краљево или у Београд.

б. Промене у изгледу насеља

Изгубивши карактеристике привременог привредног насеља, некадашње пољане географски најближе Александровцу потпуно су прерасле у стална приградска насеља. У циљу обезбеђивања савремених услова живота, у сва насеља је доведена вода, струја и телефонска мрежа. Оно што недостаје овим насељима су урбанистички планови по којима би се вршило насељавање; у данашњим приградским насељима нема правилног распореда објеката и домаћинства, јер се градило тамо где је била стара пољанска кућа, што условљава положај и величину нове куће и организацију дворишта.

Друга последица непланске градње је изглед и ширина путева. Сабраћајна мрежа ових насеља је незадовољавајућег квалитета, асфалтирани су само главни, док су споредни путеви још увек стари пољански, недовољне ширине. Један од разлога за задржавање старих путева је недостатак слободног простора на који би се нови проширило. Тамо где су путеви проширени асфалт је дошао до темеља старих кућа, а улице су кривудава и непрегледне.

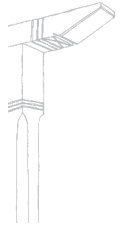
в. Промене у начину грађења објеката

Изглед објеката у некадашњим пољанама које су стално насељене и прерасле у приградска насеља зависи од места на којем је нови објекат саграђен. Уочавају се велике разлике међу објектима грађеним на уском простору бивше пољане и онима у широј зони, где је било више простора који омогућава грађење монументалних стамбених објеката у пространим двориштима.

У зонама пољанских објеката, где је сачувана понека стара кућа, нови објекти су скромних димензија. Први стални становници су живели у овим зонама и у старим пољанским кућама које су касније адаптирали. Обезбеђујући себи боље услове за живот, у преуређивању се користе нови материјали – уместо бонрука, прековаца и блата старе куће се презиђују циглом или блоковима. Нове куће Жупљана запослених у градској индустрији, грађене седамдесетих и осамдесетих година XX века, зидане су по угледу на старе пољанске, или су модерне, грађене *по мери човека*.

Потпуно различито су грађени стамбени објекти чији су власници капитал стекли на Западу. Ове куће су у највећем броју грађене ван централне зоне старе пољане, на местима где су грађевинске парцеле дозвољавале објекте великих размера. Грађене су мешавином различитих стилова и одударују од некадашњег изгледа и традиционалног градитељства Жупе.

²⁰ Екстензивну индустријализацију и њен утицај на становништво објаснио је Владо Пулизи истраживањем масовног преласка радне снаге из пољопривреде у непољопривредне делатности, али и масивног запошљавања радне снаге у иностранству. Истовремено запажа се постојање сељаштва које је у релативно неповољном социјалном и економском положају (Пулизи 1988: 13–14).

Некадашње виноградарске пољане данас стално насељене

Посматрано кроз утврђену прстенасту структуру Жупе, другу зону представљају некадашње пољане удаљеније од градског центра, слабије насељене од пољана из зоне приградских насеља. С обзиром на овални изглед Жупе, ове пољане су просторно распоређене северно и јужно од градског центра Александровца, а самим тим и од пољана из претходне прве зоне, тако да се до њих долази управо путевима који воде преко данашњих приградских насеља.

Генерална карактеристика пољана из друге групе је просторна удаљеност и физичка раздвојеност од градског језгра. За разлику од некадашњих пољана које данас припадају првој зони приградских насеља (физички повезаних са градским језгром новосаграђеним објектима поред путева), у овој групи то није случај. Одмах по изласку из приградских насеља, на путу до ових пољана, отвара се поглед према пространој Жупи. Иако нису велике, ове површине, у највећој мери засађене виновом лозом, свакако представљају јасну границу између Александровца са приградским насељима и друге зоне виноградарских пољана.

Први утисак о овим пољанама даје комбинација традиционалног и савременог начина грађења. Свака од њих има сачуване старе грађевине које служе као помоћни објекти стално досељеним становницима. Неки објекти задржали су улогу пољанског подрума за становнике планинских села присутних у периоду сезонских радова у винограду. Број сачуваних старих подрума зависи од степена насељености пољане.

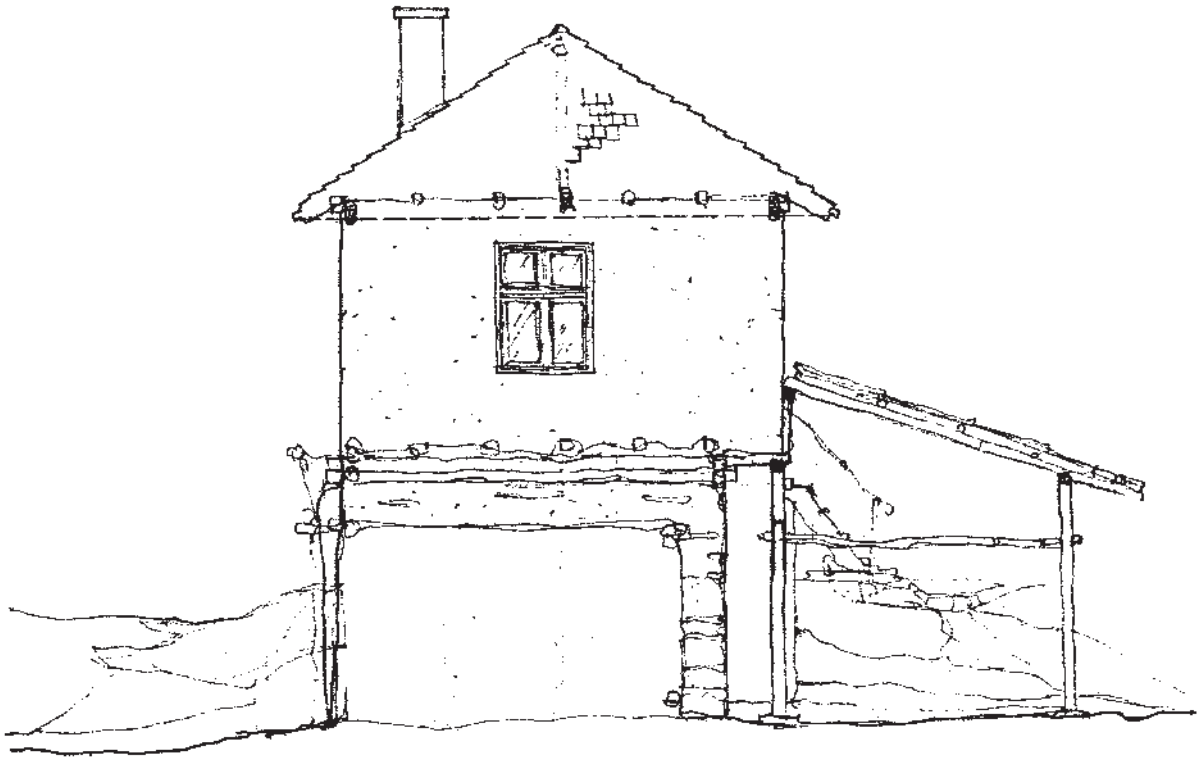
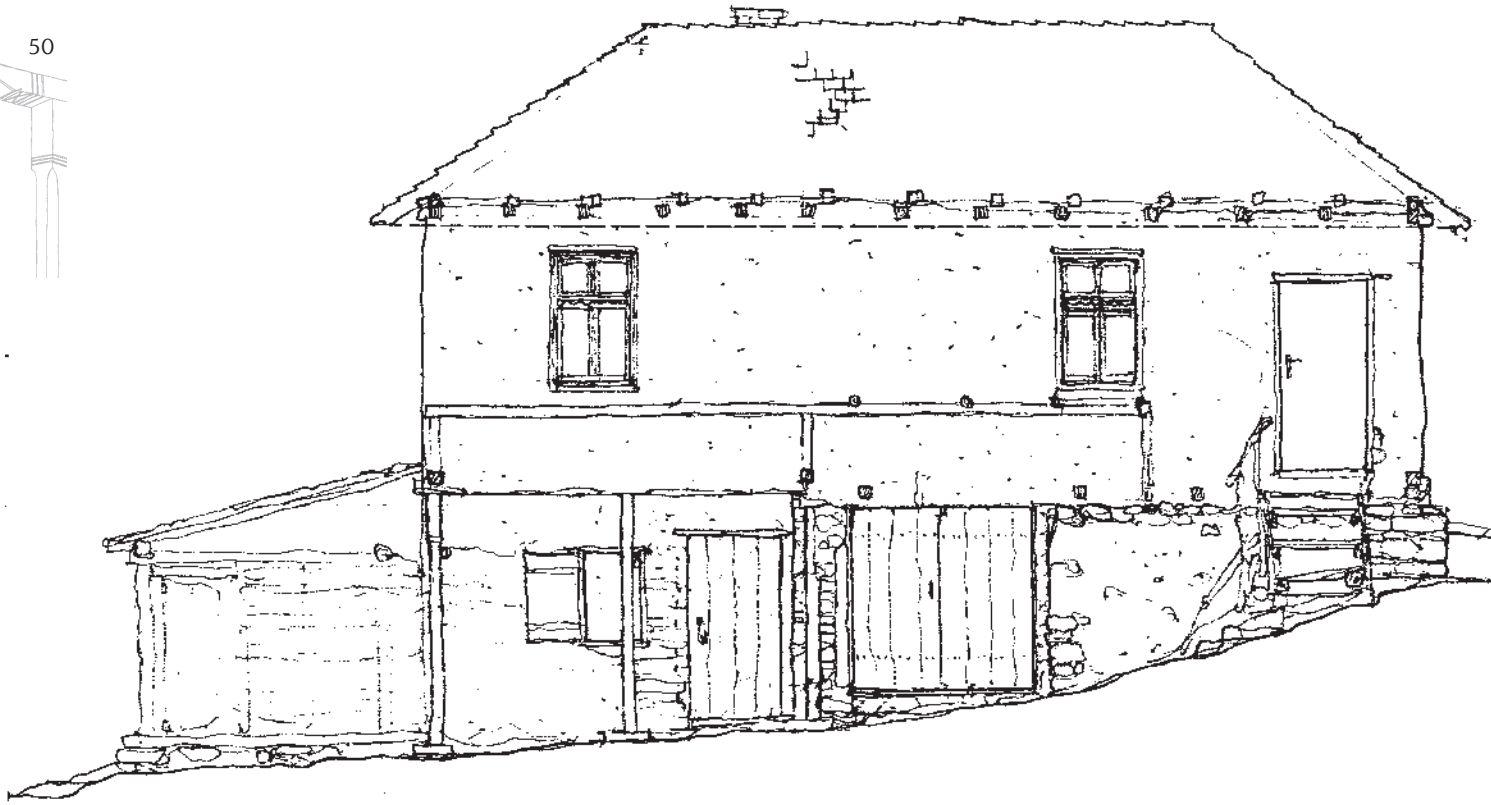
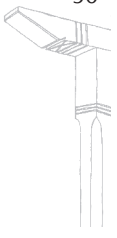
Поред већ постојеће просторно-географске поделе на северне и јужне пољане, насеља су подељена и по материјалном статусу својих становника. Северна зона општине мање је насељена (пољане су овде углавном у својој првобитној функцији), а стално досељени становници су лошијег материјалног статуса, док је јужна зона више стално насељена и становници су имућнији. Они су или живели у земљама Западне Европе или имају рођаке на привременом раду у иностранству. Прву групу слабије насељених насеља представљају *Лукаревина* и *Калуђерско брдо*, док другу, више насељену, представљају *Дренча*, *Мала Ракља*, *Велика Ракља*, *Крушевица* и *Прибојевац*.

Сва насеља ове групе су електрифицирана, имају доведену воду и канализацију, а поседовање телефона и асфалтног пута зависи од имовинског стања становника. Тако су у северним пољанама телефони уведени спорадично, док асфалтни пут иде само кроз зону приградских насеља, одакле се наставља макадам. У јужним, богатијим насељима ситуација је супротна: свака кућа има телефон, пут је асфалтиран кроз читаво насеље, или је дошао до њега, а остали мање прометни путеви се насипају и припремају за асфалтни слој.

Лукаревина, од града удаљена четири километра, представља специфичну целину и једину пољану у Жупи која је заштићена као непокретно културно добро — просторна културно-историјска целина.²¹

Статус и изглед ове целине одређен је прописаним мерама заштите у Одлуци о проглашењу за непокретно културно добро. Након јаког зе-

²¹ Одлука о проглашењу за непокретно културно добро број 02-564 од 22. октобра 1982. године Територијално надлежни Завод за заштиту споменика културе који се стара о непокретном културном добру налази се у Краљеву.

Подрум у пољани Лукаревина

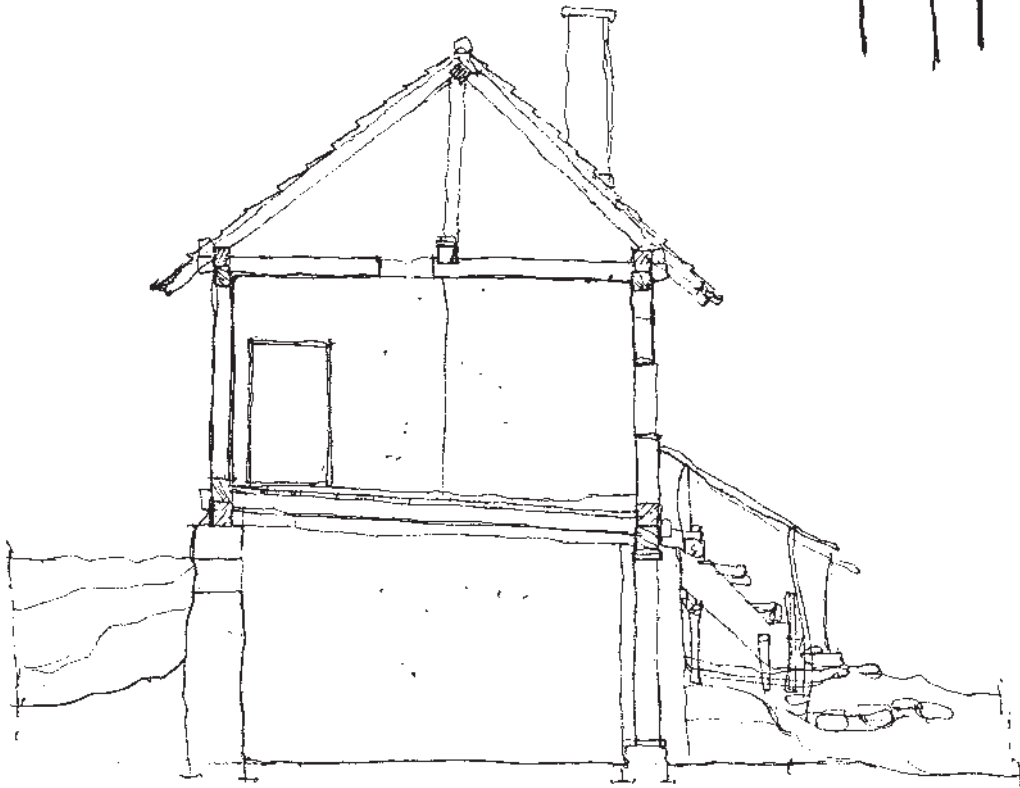
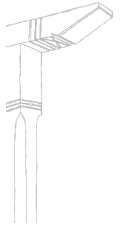
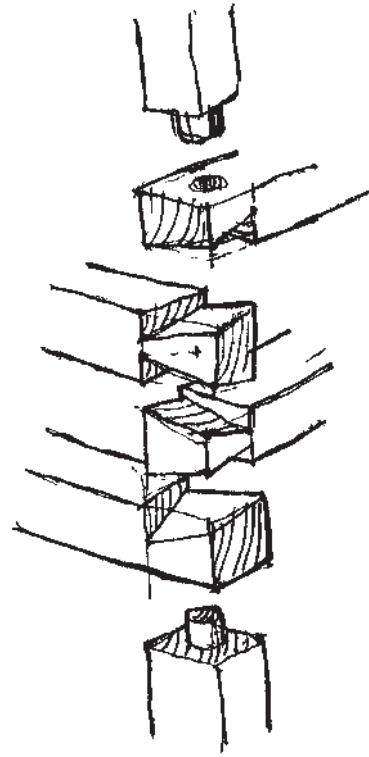
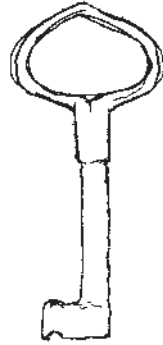
Источни изглед

Јужни изглед

Кључ подрума

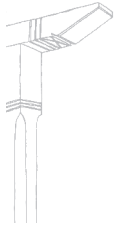
Детаљ конструктивне везе
на углу спрата

Попречни пресек

Пољана Лукарвина, изглед 1982

мљотреса са епицентром на Кобаонику²², стручњаци Завода извршили су конзервацију старих подрума у Лукаревини, тако да је сада њихово стање задовољавајуће. Мерама заштите је предвиђено да се прилазни пут до пољане не може асфалтирати, али се може насути каменом како би се поправила постојећа оштећења и избегла појава блата у кишним периодима године. Електро, водоводна и канализациона мрежа су урађене, међутим, телефони нису доведени.

Данас су у Лукаревини две стално настањене породице. Власници осталих подрума су становници села Веља Глава и Лесковица. Из тог разлога је ова пољана готово пуста преко целе године, док у време сезонских радова, нарочито у време бербе грожђа, виноград оживи. Села у којима власници подрума живе релативно су близу, због чега се у пољани спавало само у изузетним случајевима, када би се посао одужио до мрака.²³

У Лукаревини је одувек постојала јасна подела међу власницима подрума. Кроз пољану пролази пут који је дели, а власници из Веље Главе и Лесковице, упркос чињеници да су увек били у пријатељским односима, граде подруме са различитих страна. Тако се 1983. у Лукаревину доселио Зоран Прибановић, саградивши претходно са братом нову кућу поштујући ову поделу. Поред тада саграђене куће, која је у деоби припала брату, Зоран је саградио нову у којој данас живи, а стара пољанска кућа користи се као штала. Убрзо за њим (1984) из истог села доселио се Милан Вујић, запослен у александровачкој фирми *Развиџак*.

Према причи становника, *Калуђерско брдо* је пољана названа по калуђерима манастира Студеница, који су овде имали своје винограде, касније распродате становницима планинских села Плеш, Јелакци и Рокци.²⁴

До Калуђерског брда, као и до Лукаревине, долази се путем поред некадашње пољане, данас сталног урбанизованог насеља Вуков До, до којег је пут асфалтиран и одакле се наставља макадам. Пољана је након што имала око 40 подрума. Данас је пет стално насељених домаћинстава; остали и даље долазе у сезони радова у винограду и подруме користе као привремене привредне објекте. Стално насељени становници живе у новим кућама грађеним годинама, у складу са материјалним могућностима, а старе куће користе за оставе или држање стоке.

Пољански путеви и пут од града до насеља су макадамски, касније проширени како би њима могао да прође трактор; доста су блатни и мало се разликују од некадашњих путева. Урађене су водоводна и канализациона мрежа, електрификација насеља, а телефони се уводе селективно.

Промена изгледа пољане Калуђерско брдо почиње седамдесетих година XX века, када се младићи из села запошљавају у градској привреди. Први досељени је Миливоје Савковић из Рокаца, који се запошљава у компанији *Вино Жуја* и долази у пољану 1975. године.²⁵ Након њега досељавају се друге комшије из села. Стари пољански подруми чији су власници у планинским селима сачувани су у великом броју, а њихова очуваност зависи од бриге самог власника.

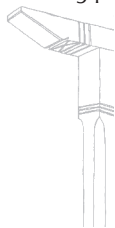
Један део села *Дренча* данас носи назив *Пољана* јер су се на том простору налазили стари подруми виноградара из планинских села Рогавчина, Рокци, Митрово Поље, Бзенице и Веља Глава. На простору некадашње

²² У серији земљотреса који су погодили Кобаоник 1980. године, најјачи је био потрес од 18. маја са 5,8 степени Рихтерове и 8 степени Меркалијеве скале.

²³ По речима Зорана Прибановића, стално насељеног у Лукаревини, село је од пољане удаљено седам километара, тако да је посао могао завршити у току дана и вратити се назад у село.

²⁴ Исти податак забележио је М. В. Лутовац (Лутовац 1980: 55).

²⁵ Првих година по досељењу Миливоје Савковић живео је у старој пољанској кући, а затим купује другу, такође стару, и доводи из села жену и децу, која се школују у Александровцу. Нову кућу почиње да прави крајем осамдесетих година XX века.

пољане сачувано је десетак старих подрума који су углавном у веома лошем стању, девастирани и склони паду. Два подрума су још увек у функцији, у један власници долазе повремено, а други је у дворишту поред куће у којој чланови породице из Веље Главе данас живе.

Нови објекти саграђени на простору некадашње пољане су веома скромни, саграђени према потребама породица које у њима живе. Улице које воде до новосаграђених објеката, као и до оних старе градње, прилично су уске, сачуване у димензијама у којима су биле када је пољана служила само за привремени боравак породице. Путеви у овом делу села нису асфалтирани, а тек пре неколико година стамбени објекти су прикључени на градски водовод.

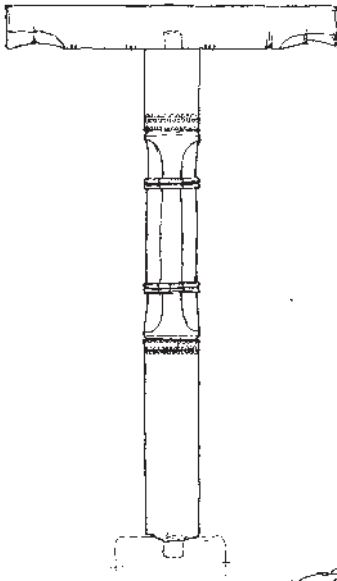
Мала Ракља је виноградарска пољана на страни изнад Ракљанског потока. Упркос свом имену, Мала Ракља је одувек била велика пољана (већа од Велике Ракље) и бројала је преко 100 старих пољанских кућа чији су власници били становници планинских села Плоча, Плеш, Јелакци, Рогавчина, Станишинци (Лутовац 1980: 54).

С обзиром на број објеката саграђених због близине градског центра, Мала Ракља је највише насељена пољана из друге групе. Због развоја индустрије и могућности запошљавања у градским предузећима, власници подрума из планинских села почињу да долазе, стално се насељавају и доприносе промени изгледа Мале Ракље. Најпре мушкарци долазе сами и живе у старим кућама, а када је у пољану доведена електрична енергија и вода, досељавање је интензивирано. У том периоду створени су услови за комфорнији живот и становници доводе своје жене, а затим започињу изградњу нових кућа.²⁶

Данашња Мала Ракља је богато насеље са великим кућама које осликавају друштвени статус и имовинско стање власника. У изградњи нових

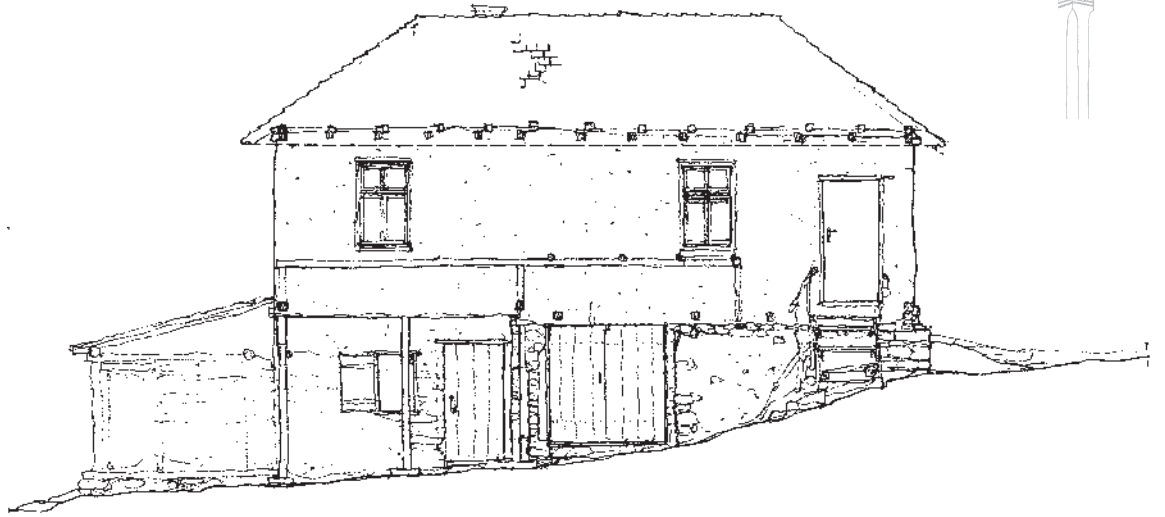
Пољана Лукаревина, изглед 2014.

²⁶ Према речима Тодосија Бабића (1931) из Мале Ракље, досељеног 1977. године због посла у ГП *Жељин*, нову кућу је први свак досељеник у складу са својим могућностима. Тако је он са породицом живео у старој кући док се ћерка није удала, а онда је са зетом направио заједничку кућу у којој данас живе.

Објект у пољани Лукаревина,
источни изглед

Детаљ подрумског стуба (дирека) и
јастук у пољани Лукаревина

кућа уочава се надметање између становника на привременом раду у иностранству и успешних локалних малих привредника. Преостали виноградарски подруми служе као оставе старијем становништву, потпуно су напуштени, руинирани и склони паду. Насеље је потпуно инфраструктурно опремљено.

Велика Ракља, пољана у долини Ракљанског потока, обухватала је 30 објеката (Лутовац 1980: 54) у власништву виноградара из села Јелакци, Плеш и Врањштица. Данашњи број стално насељених домаћинстава је исти, са том разликом што су изграђени потпуно нови, модерни објекти. Развој ове пољане текао је мало спорије од развоја Мале Ракље због њене веће удаљености од градског центра и неприступачнијег терена. Објекти су модерни и скромни, осим по две куће на почетку и на крају насеља чији су власници на привременом раду у Швајцарској.

Власници старих пољанских кућа у овом делу Жупе углавном су били сиромашни појединци са малим парцелама под виноградима. Количина убраног грожђа током бербе није омогућавала производњу вина за трговину, већ само за кућне потребе. Власници су живели од рада у планини – сточарства и узгајања кромпира за продају.²⁷ Сада је између новосаграђених кућа сачувано четири-пет старих пољанских које служе као штале, оставе и млин.

Крушевица је највећа виноградарска пољана у Жупи, а према сачуваним историјским изворима, и једна од најстаријих. Често је бележен и назив Велика Крушевица, као што је случај у *Ситуденичкој њовељи* Стефана Немање у којој се уз три постојећа села помиње и **село в'елика кроушевица и подруми**.

Поред историјских података, и народна предања смештају настанак пољане у средњи век. До данас је очувано предање о пореклу кнеза Ла-

²⁷ Радосав Живановић из Јелакца, стално насељен у Великој Ракљи од 1990., истиче како су старе пољанске куће саграђене да би се у њима преспавало када се дође у град да се продаје кромпир. Он је са породицом по досељавању живео у старој кући пет година док није стекао средства за изградњу нове.

зара из Крушевице, који је овде рођен и за ову пољану био везан током читавог живота. Сачувано је и предање о везама Крушевице са краљевском породицом Карађорђевић, током чије владавине се, у међуратном периоду, на двору пило вино из Жупе.²⁸ Највећи винарски трговци тог доба у Жупи били су народни посланици који су вино продавали у Београду.

И поред вишевековног опстанка и значаја Велике Крушевице, може се рећи да је она данас неуређена, неурбанизована целина, делимично стално насељена. Терен на којем је формирана пољана има облик амфитеатра. Данас су ту измешане нове куће и старе пољанске, сачуване у великом броју, од којих су неке још у првобитној намени. Стално насељена домаћинства чине досељеници из планинских села Брзеће, Влајковци, Милентија, Будиловина, Осредци, Крива Река, Козница, Плеш, Грчак. Њихово досељавање почиње након отварања индустријских погона у Александровцу, када запослени становници прелазе у старе пољанске

Одмор након завршеног посла,
пољана Лукаревина

²⁸ Милош Бићанин (1928) тврди да се од сорти гајених после епидемије филлоксере крајем XIX века, добијало квалитетно вино које је служено и на српском двору.

Подрум у Калуђерском Брду

куће јер не могу да на посао путују свакога дана из села удаљених и до четрдесет километара.

У почетку се живело у старим кућама, а градња нових почела је пре око 20–30 година. Зависно од имовног стања власника, новосаграђени стамбени објекти разликују се међу собом. Мање, скромне објекте градили су запослени у градској индустрији, док они највећи и најраскошнији припадају запосленима у иностранству или њиховим блиским рођацима.

Величина и богатство некадашње пољане нису били пресудни у инфраструктурној опремљености Крушевице. Електрификација, водовод и канализација су проведени кроз читаво насеље, као и телефонска линија, али пут није уређен. Кроз читаво насеље је средином прошао главни асфалтни пут, док споредни путеви, којих је пуно с обзиром на бројност објеката, нису асфалтирани и радови на њиховом коначном уређењу се не спроводе. Кишним месецима ови путеви су тешко проходни.

Прибојевац је пољана која се, као и Велика Крушевица, везује за кнеза Лазара. О томе сведочи и обележавање Лазареве суботе као пољанске молитве. Сачувано предање говори о Лазаревом доласку у пољану у раном детињству, кад га је мајка довела из Велике Крушевице, где је рођен. Предања иду толико далеко да се говори о постојању канала од опеке који су водили од Прибојевца до средњовековног Крушевца, којима је вино високог квалитета транспортовано на Лазарев двор.²⁹

Старе пољанске куће у Прибојевцу имали су становници копаоничких села Крива Река, Ливађе, Влајковци, Лесеновци, Јошаничка Бања. На пространим парцелама под виновом лозом узгајали су сорте погодне за добијање квалитетних вина. Велике количине откупљивали су жупски трговци, који су га препродавали по Србији или извозили на Запад, док су преостале количине продаване на пијаци у Рашки.

²⁹ Према речима Радослава Трифуновића из Прибојевца, ови канали су налажени када је прављен пут. Археолошких потврда ове приче нема.

Данашњи стално насељени становници Прибојеваца су потомци некадашњих власника пољанских кућа насељених ближе граду након аграрних реформи после Другог светског рата.³⁰ Тада су им национализоване велике површине земље, а оно што је преостало није било довољно за опстанак читаве задружне породице.³¹ Немаштина је разлог што се у почетку живи у старим пољанским кућама. Стицањем новца за градњу нових, оне се остављају на немилост временским условима, који доприносе њиховом слабљењу и рушењу. Мали број старих подрума користи се данас као штала или шупа (остава).

Због удаљености од града, Прибојевац се пре може одредити као селско насеље. Насељавају га углавном становници старије генерације, и то повратници са рада у иностранству. Они су током година проведених на раду у Швајцарској саградили велике куће у којима сада живе, а између којих се налазе сачуване старе. Прибојевац је инфраструктурно потпуно опремљен, са комплетно урађеном асфалтном путном мрежом.

Промене у стално насељеним пољанама

Другу зону виноградарских пољанских насеља одређује удаљеност од градског језгра Александровца и физичка раздвојеност, која произилази из постојања винограда на простору између александровачких приградских насеља и ових пољана. Промене настале у овој групи пољана могу се поделити у три категорије:

- а. досељавање и промене у начину привређивања;
- б. промене у изгледу насеља;
- в. промене у начину грађења објеката.

Подрум у пољани Дренча

Пољане Мала и Велика Ракља, изглед 2014

³⁰ У склопу прве аграрне реформе, спроведене од 1945—48, донет је Закон о аграрној реформи и колонизацији (1945) који је прокламовао начело да земља припада ономе ко је обрађује, тако да је она одузета свим велепоседницима, а имовина је сведена на 45 хектара у брдско-планинским подручјима и 25—35 хектара у равничарским. Другом аграрном реформом (1953) извршена је нова експропријација, којом је аграрни минимум сведен на 10 хектара у равничарским и 15 у планинским подручјима. Овај земљишни минимум потврђен је и Уставом ФНРЈ из 1963. године (Митровић 1998: 204, 218).

Подрум у Великој Ракљи

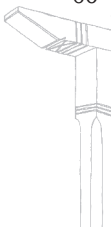
Главна карактеристика насеља из ове групе је у великој мери сачувано бављење пољопривредом као основном привредном граном, и очуваност старих пољанских кућа које служе за боравак становника у току сезонских радова у винограду.

а. Досељавање и промене у начину привређивања

Узроци сталног досељавања у пољане ове зоне су вишеструки и крећу се од губљења земље у селу путем национализације аграрном реформом педесетих година XX века, до запошљавања у градској индустрији и олакшавања школовања деци. У зависности од узрока, различито је и време досељавања у пољану. Оно је трајало од шездесетих до деведесетих година XX века. Досељавање је извођено различитим интензитетом у различитим периодима у старим пољанама северно од Александровца и у оним јужно од њега. Наиме, северне пољане знатно су слабије насељене; у њима је досељавање почело касније. Време и густина насељености условили су различиту инфраструктурну опремљеност која је знатно боља у јужним насељима.

Са различитим периодима досељавања и густином насељености повезан је и начин привређивања становника и власника објеката у некадашњим виноградарским пољанама, од чега зависи и инфраструктурна опремљеност пољана на две стране општине Александровац. Власници објеката стално насељених богатијих пољана на јужној страни општине су запослени у градској индустрији или у приватном сектору. Бављење пољопривредом, нарочито виноградарством сведено је на веома малу меру. Винограде обрађују углавном старији становници, ређе запослени којима то радно време дозвољава. Основни извор прихода су индустрија и трговина.

³¹ Никола Јотић је први стално насељени становник у Прибојевцу. Када му је национализована имовина, брат и он су, немајући шта да поделе у селу, одлучили да се одселе. Тако је он 1960. године дошао у Прибојевац, а брат се одселио у Блаце.

Знатно сиромашније пољане на северу општине слабо су насељене (два домаћинства у Лукаревини и пет у Калуђерском брду) и основа привређивања у њима је пољопривреда, односно виноградарство. Уз објекте стално насељених домаћинстава, сачуван је велики број старих пољанских кућа у првобитној намени, које служе власницима када долазе да обрађују своје винограде.

Спратни подрум у Крушевици

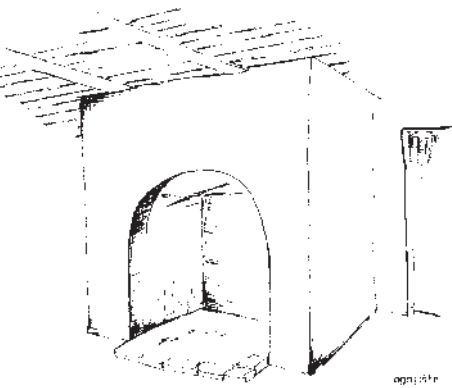
Детаљ прозорског отвора на подруму у Крушевици

б. Промене у изгледу насеља

Удаљене од градског језгра, данас стално насељене виноградарске пољане друге зоне имале су специфичан изглед који ничим није реметио природну околину. Све пољане формиране су уз неки поток или извор, са објектима распоређеним лепезасто у виду амфитеатра (уколико је то простор дозвољавао). Пољана је била испресецана уским колским путевима којима се долазило до свих објеката, груписаних према пореклу власника и саграђених непосредно један уз други.

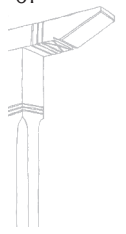
Данашњи амбијент измењен је у односу на традиционални, што је условљено сталним досељавањем и изградњом која нарушава некадашњу хармонију. Долазак становника из планинских села и њихово насељавање у пољанским објектима захтевало је обезбеђивање савремених услова живота, на првом месту неопходне инфраструктуре. Пољане су електрифициране, доведена је вода и решен проблем канализације, а путеви су делимично проширени и асфалтирани. Уређеност зависи од степена насељености и имовинског стања становника, тако да бројнија насеља јужно од Александровца имају знатно више уређених путева.

Независно од положаја и имовинског стања становника, као карактеристика свих насеља ове зоне истиче се непостојање планске градње, које

Подрум у Крушевици

Отворено огњиште у подруму
у пољани Крушевица

поред недостатка планских урбанистичких аката, подразумева и непланску градњу у оквиру парцела, што у неким случајевима угрожава суседе.³²

в. Промене у начину грађења објеката

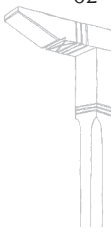
Старе пољанске куће, још у великом броју очуване у насељима ове зоне, подизане су према одређеним народним принципима градње уз коришћење природних материјала. Објекти саграђени на традиционални начин и покривени четвороводним кровом, уклапали су се у природну околину, не нарушавајући је. Природни материјали доприносили су потпуном стапању са околином јер су сви објекти грађени бондручном конструкцијом, са испуном од чатме или ћерпича, покривени ћерамидом, а старији подруми су покривани и лозом или сламом.³³

Мада су привремено сви живели у старим кућама, сталним досељавањем појединаца у пољане јавља се потреба за обезбеђивањем савремених услова живота. Постојање комплетне инфраструктуре у насељу омогућило је изградњу нових стамбених објеката опремљених електричном инсталацијом, мокрим чвором и телефонима. Ови објекти грађени су зависно од имовинског стања власника и омогућавали су несметан савремени живот породице. Тако се веома лако могу разликовати куће пољопривредних произвођача, радника у градској индустрији и гастарбајтера или њихових блиских рођака.

Објекти прве две групе грађене су најпре да задовоље основне потребе, а затим су, по фазама које су зависиле од количине стеченог новца, проширивани. Без обзира на надоградње ових објеката, они се одликују складношћу, иако у великој мери типски не одговарају стамбеним објектима централне Србије. Трећа група објеката, *гастарбајџерских кућа*,

³² У Крушевици постоји проблем око старог пољанског бунара, са којег су се све куће снабдевале водом до довођења градског водовода, а који је сада окупиран од стране једног житеља.

³³ Новак Новчић из Прибојевца сећа се да су, када је он био дете, имали подрум покривен лозом.

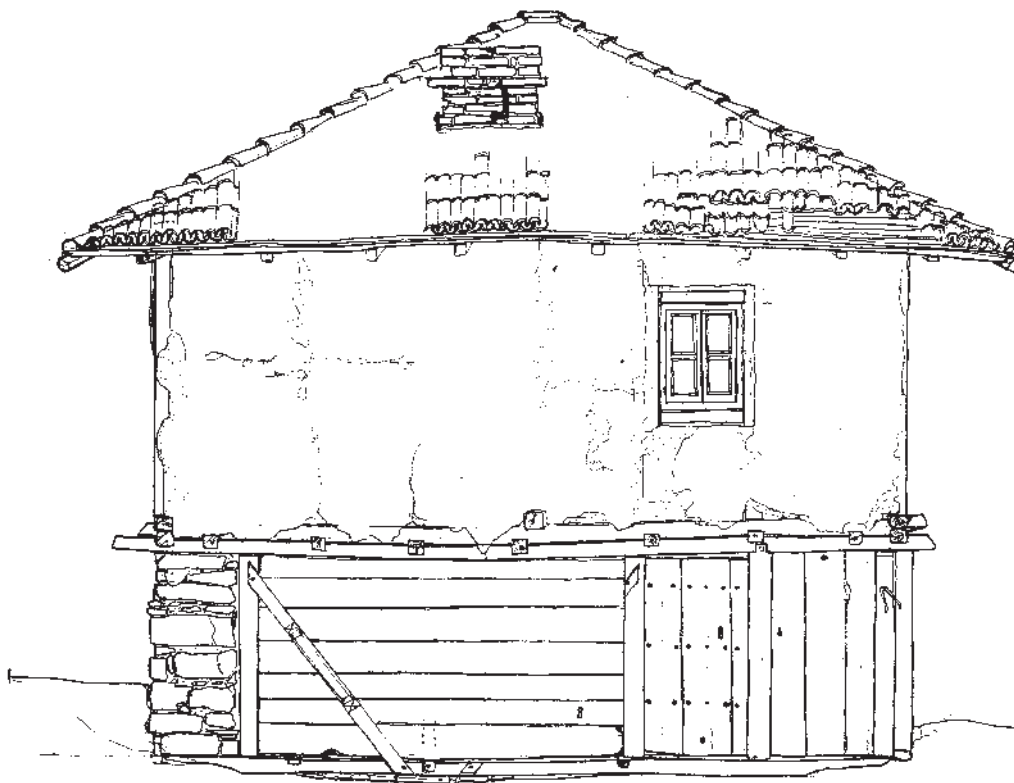
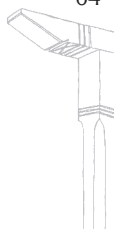
одликује се преувеличавањем и квадратуром која превазилази потребе свакодневног живота. Ипак, мора се напоменути да постоји јасна разлика између ових објеката и сличних кућа из прве зоне – приградских насеља Александровца. За разлику од претходних, ове куће немају пространа ограђена дворишта, украшена гипсаним фигурама.

Подруми у пољани Велика Ракља

Улазна врата подрума у пољани
Велика Ракља

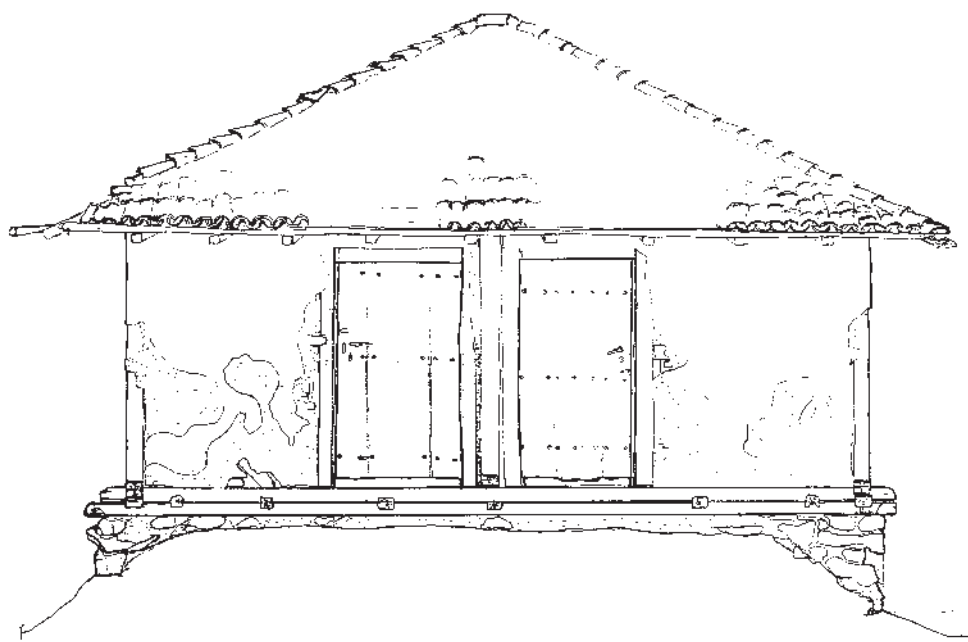

Подрум у пољани Покреп

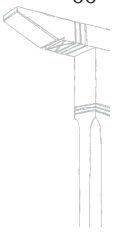
Источни изглед

Северни изглед

Детаљ прозора на објекту

Виноградарске пољане у првобитној намени

Трећа, последња група виноградарских пољана окупља оне најудаљеније од града. До њих се данас може доћи само теренским аутом тешко проходним путевима. Пољане ове групе не само да су удаљене од Александровца већ неки делови припадају административном подручју општине Брус.³⁴

Поред административне припадности различитим општинама, разлика ове групе пољана у односу на претходно описане јесте у томе што не чине прстен око Александровца, већ су све сконцентрисане јужно од градског центра. Друга карактеристика је њихова близина и међусобна повезаност пољанским путевима.

Основни утисак који одаје ова група пољана је напуштеност и пропадање. Мада су задржале своју примарну функцију, највећи број пољанских кућа пропада јер их нико не посећује и не одржава. Власници једног броја објеката, који још увек живе у планинским селима, долазе и обрађују своје винограде у Жупи, али за то време не бораве у својим пољанским кућама. Основни разлог за ову појаву је поседовање моторног возила (ауто, трактор) које им омогућава да дођу у виноград на један дан и обаве све потребне послове. Самим тим, власници нису заинтересовани за одржавање пољанске куће пошто је она у овим околностима изгубила своју функцију. Другу групу чине власници наследници ранијих виноградара који су напустили Жупу или су на привременом раду у иностранству.

За разлику од објеката већ срушених или пред могућношћу рушења, постоји веома мали број објеката који се одржавају и користе. Власници ових кућа живе у планинским селима као и раније, долазе у виноград на неколико дана, током којих живе у пољанској кући. Оваквих објеката има у пољанама *Велика црвена јабука*, *Мала црвена јабука* и *Покреј*, док су *Парчинска*, *Бошунска*, *Боћска*, *Старачка*, *Куманац* и *Јежевица* потпуно напуштене, са објектима зараслим у шибље и са запарложеним виноградима.

Велика и *Мала црвена јабука* су две пољане које се налазе веома близу једна другој и имају готово исти број пољанских кућа. Мала црвена јабука формирана је дуж пољанског пута неједнаке ширине који иде врхом брда – косом. Објекти, који су сада у веома лошем стању, саграђени су углавном са једне, и то североисточне стране пута, док се на улазу и излазу из пољане главни пут рачва, прелазећи у веома узане путеве што воде до збијених подрума. Власници пољанских кућа у Малој црвеној јабуци су виноградари из Трешњевице, Лепенца, Остраћа и Шошића, а према старим подацима (Лутовац 1980: 53) било их је од 25 до 30. До сада је десет кућа сачувано само у темељима.

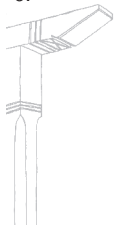
Велика црвена јабука настала је испод косе на којој је Мала, и у њој су објекти нешто другачије распоређени. Груписани су око центра пољане кроз коју је некада протицао поток. Ту је био бунар са пијаћом водом и зборно место, одакле је на различите стране кретао велики број пољанских пута који су водили до подрума. Са пешачким стазама чинили су мрежу која је образовала *блокове* у оквиру пољане. Својевремено је у овој пољани било око 30 објеката у власништву виноградара из Дренове,

³⁴ Од девет пољана четири (Парчинска, Куманац, Старачка, Јежевица) припадају Александровцу, а пет Брусу (Велика црвена јабука, Мала црвена јабука, Ботунска, Боћска и Покреп).

Спратни подрум
у пољани Велика црвена јабука

Детаљ прозора

Тршановаца и Ливађа, а данас је сачувана половина тог броја, док се од осталих подрума виде само темељи обрасли растињем.

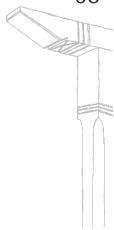
Ове две пољане, некада веома живе и са великим бројем винограда који су у њима боравили, изгледају пусто и запуштено јер се у савремено доба користи механизација у обради винограда, па нема потребе за одржавањем старих кућа. Неколико кућа власници још увек користе; једни у њима преспавају, а други их користе за дневни боравак и припремање хране за раднике. Највећа разлика је у томе што се подруми кућа не користе за смештај грождја и вина, већ се читава берба носи кући где постоје бољи услови производње и чувања. У подрумима се налази нешто од основног алата и покоја стара бачва, која се више не користи у производњи.

*Покреј*³⁵ је пољана смештена на падини испод села Ботуња и представља једну од највећих пољана на широком простору са великим бројем подрума.

Власници пољанских кућа су из села Влајковци, Брзеће, Липовац, Грашевац и Грабовница, а према раније забележеним подацима било је саграђено око 70 зграда са 120 подрума (Лутовац 1980: 53). Аутор није добро приметио да су подруми грађени један до другог, наслањајући се на комшијски зид, па је тако више објеката у низу посматрао као једну зграду. Оваквих групација објеката је било неколико у центру пољане, док су остали објекти у широј зони грађени појединачно.

Специфичност ове пољане је један вид исказивања социјалног статуса кроз градњу објеката. Пољанске куће у Покрепу знатно су раскошније него у свим другим пољанама у којима је подрум био најважнија просторија, иако се изградњи и уређењу стамбеног дела није посвећивала нарочита пажња. За разлику од таквих објеката, стамбени део ових кућа простран је и лепо уређен. Све куће су спратне, са винским подруми-

³⁵ Пољана је добила име по томе што је у њој увек било вина у великим количинама, те се свако могао покрепити (окрепити). Временом, честом употребом глагола *покрейити се* изведена је именица Покреп.

ма зиданим каменом и станом на спрату, грађеним дрвеном бондручном конструкцијом са испуном од чатме. На подрумима су камени зидови изузетно дебели (и до једног метра) и на њима су отвори за вентилацију. Подрум чини једна просторија, док је простор изнад њега подељен на два дела — кућу са огњиштем и собу. Занимљиво је да неколико кућа које служе за боравак током сезоне радова у винограду имају простор чија је основна намена опуштање и уживање — доксат. На сличност сеоске и пољанске куће нарочито указује лучно обликовање доксата који ову кућу, без обзира да ли је он централни или угаони, сврстава у тип куће *моравке*, грађене у оближњем западном Поморављу.³⁶

Гледан издалека, данашњи Покреп и даље одаје утисак величине и бројности пољанских кућа. Ипак, када се зађе у пољану и крене пољанским путевима и узаним ћорсокацима, првобитни утисак бива замењен реалним стањем. Поједини објекти су одржавани у функцији, власници долазе да обрађују винограде и у њима бораве јер су им села далеко. И међу овим објектима, који су условни за становање, постоје разлике. Део је очуван у првобитном облику, тј. обновљен задржавањем оригиналног система градње. Други део објеката је потпуно президан, традиционални, природни материјали замењени су савременим, а промењени су и облици објеката. Ови објекти у којима се може боравити смештени су дуж главног пољанског пута. Велики број очуваних кућа само је варка за оног ко не зна колико их је некада било. Делове удаљене од главног пута карактерише бујна вегетација, те се подробнијом анализом уочавају темељи порушених грађевина.

Виноградари из оближњег села Парчин имали су своје куће у *Парчинској пољани*. Касније су их продавали виноградарима са Копаоника. Некада је у Парчинској пољани било нешто преко 30 кућа, од чега је до данас очувано 17, с тим што се ни једна од њих не користи за становање.

Унутрашњост пољанске куће, објекат у примарној функцији, Мала црвена јабука

³⁶ Остало је нејасно одакле кућа *моравка* у овој пољани јер се зна да су власници били из планинских, копаоничких села. Претпоставља се да су ови виноградари успоставили пријатељске, или пак сродничке односе са виноградарима трстеничког и крушевачког краја, те су од њих преузели начин зидања кућа.

Пољане Мала и Велика црвена јабука,
изглед 2014

Већина кућа је стара, грађена комбинацијом материјала: подруми су од камена, а стамбени део од прековаца са испуном од блата.³⁷ Куће су зарасле у коров и до већине се не може доћи. Између очуваних објеката, обраслих у растиње, виде се темељи подрума, али и комплетни објекти који су под утицајем атмосфералија пали. Упркос томе што се виногради и земљишне парцеле око пољане обрађују, сасвим је извесно да у пољанске куће нико не долази нити ко брине о њима.

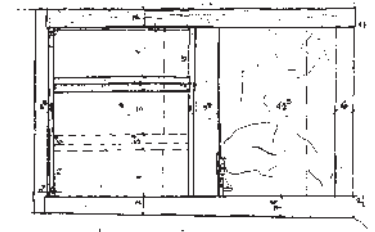
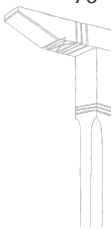
Првобитни власници објеката у *Бошуњској њољани* били су становници оближњег села Ботуња, који су своје куће продавали после епидемије филоксере крајем XIX века (Лутовац 1980: 53), и виноградарима из планинских села Брзеће, Радманово, Жарево, Рибаре и Гокчаница. Првобитно је пољана имала око 35 објеката, грађених прековцима са испуном од блата, од којих је сачувано око 15 у целости, док су на осталима пали кровови, цели су урушени или су им сачувани само темељи.

Објекти у Ботуњској пољани нису у употреби од седамдесетих година XX века, када власници масовно одлазе на привремени рад у Немачку. У селима остају старији становници који све теже раде у пољопривреди, а захваљујући новцу који долази са Запада, то им и није неопходно.

Боћска њољана, која је некада имала 15 објеката, добила је име по селу Боће, одакле су власници подрума и оближњих винограда. Како је пољана давно напуштена, до данас се у њој очувало само седам објеката којима се од корова не може прићи.

У *Сћарачкој њољани* подруме су имали некадашњи житељи села Старци, и у њој је било око 15 објеката у којима се боравило током радова у винограду. У овим подрумима обављана је производња и чувала су се алкохолна пића. Подручје некадашње пољане није далеко од самог села (око 1,5 км), тако да се куповином нових савремених превозних средста-

³⁷ Постоје и две новије куће грађене после Другог светског рата дрвеном бондручном конструкцијом са испуном од печене цигле.

ва изгубила потреба за боравком у пољанским подрумима, услед чега су они у потпуности порушени и зарасли у растиње.

У пољани *Куманац*³⁸ још увек се, мада потпуно напуштени и порушени, налазе подруми породица из села Латковац и Велика Врбница. Иако се из даљине виде кровови неких подрума, када се зађе у пољану тешко је због бујне вегетације пронаћи остатке објеката.

Подаци о виноградима око пољане *Јежевица*, као и на другим падинама око Ракљанског потока, говоре о томе да се овде добијало грозђе, односно вино најбољег квалитета.³⁹ Власници винограда и пољанских кућа били су из села у подножју Копаоника и око Јошаничке Бање – Веља Глава, Ботурићи, Јелакци, Јошаница и из подгочког села Велика Врбница. Некада је било око 60 објеката, од којих је до сада очувано пола, док је друга половина урушена или постоје само темељи. Неколико кућа још увек имају подрум и костур стамбеног дела – дрвена бондручна конструкција са приковцима, док је испуна од блата потпуно испала.

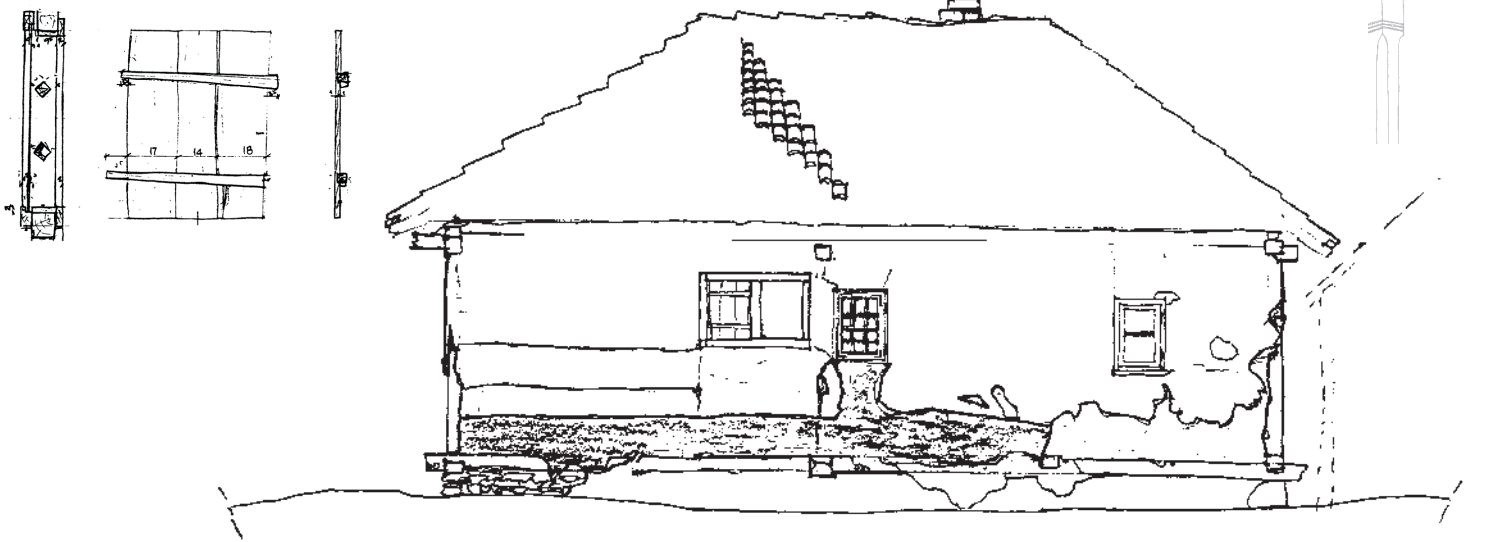
С обзиром на близину некадашње пољане, а данашњег сталног насеља Крушевица, подручје пољане Јежевица представља простор за испашу стоке, али и за обезбеђивање хране косидбом траве. Захваљујући томе, преостали објекти нису зарасли у коров, већ су још увек приступачни. У документацији је забележено постојање два веома стара специфична подрума *Њод лозу*, грађена дрветом и покривена виновом лозом⁴⁰, али је након обиласка утврђено да више не постоје.

Пољанска кућа моравског типа у пољани Покреп

³⁸ У ранијој литератури, као и документацији Завода за заштиту споменика културе Краљево и Завичајног музеја Жупе, ова пољана води се као Голубовац. Истраживањем на терену и у разговору са данашњим становништвом села Куманац утврђено је да је назив Голубовац коришћен, као и данас, за потез испод старих подрума, на којем се налазе виногради њихових власника. Мештани никад нису користили назив Голубовац за пољану.

³⁹ Лутовац бележи да је грозђе јежевачких виноградара по квалитету одмах иза винограда из Дренче и Ржанице (Лутовац 1980: 54).

⁴⁰ Документација Завода за заштиту споменика културе Краљево (Пешић-Максимић, Павићевић-Поповић 1980: 253).

Подрум у пољани Покреп

Детаљ клизајућег прозора подрума
у пољани Покреп

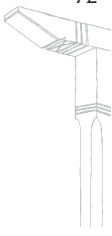
Промене код виноградарских пољана у првобитној намени

Први утисак који се стиче на уласку у пољане ове групе је да су пољанске куће, некада пуне бучних радника, данас напуштене и склоне паду, или су сачуване само у темељима. Куће које се користе за ноћење су малобројне и никако не мењају први утисак. За разлику од претходних насеља, промена у структури становништва у овој групи нема, већ је реч о постепеном смањењу броја радника у винограду. Последица тога је потпуно напуштање пољана и делимично напуштање винограда у њиховој околини. Чак и уколико се виногради обрађују, пољанске куће у њиховој близини се не одржавају.

Узрок оваквом стању запуштених пољана и планинских кућа њихових власника јесте изумирање села због иселјавања великог броја младих и остатак најстаријег слоја становништва, које више није способно за напоран рад у пољопривреди. После смрти најстаријих власника наследници нису заинтересовани за рад у виноградима, па изостаје привремени боравак и одржавање пољанске куће. Поред тога, многи од њих и нису у Александровцу или околним градовима, већ су се преселили у Београд или у иностранство, далеко од завичаја.

Пропадање кућа чији су власници у Александровцу или околини резултат је незаинтересованости за одржавање јер не постоји потреба за боравком у њима. Живот близу винограда и могућност брзог превоза возилом омогућавају свакодневни долазак у виноград. У пољанске куће се не улази и у њихово текуће одржавање се не улаже, него се у оквиру окућнице праве нови модерни подруми.

Треба поменути још један од разлога за пропадање кућа – жељу власника да се ослободи *шереша рага* у винограду. Вођен овим мотивом,

власник имања у пољу које је наследио проналази купца и продаје целокупно имање које обухвата виноград и пољанску кућу. Купац, са друге стране, руковођен својим потребама, врло радо прихвата виноград и почиње да га обрађује, улажући у технологију и механизацију. Пољанска кућа, која је објекат старе градње, представља терет за одржавање, а за тим и нема нарочите потребе јер је пољана у свом првобитном значењу изгубила функцију коју је вековима уназад имала.

Подрум у пољани Покреп

Обновљени подрум
у пољани Покреп

Разлози нестајања пољана

Обиласком пољана, утврђивањем њиховог тренутног стања, степена урбанизације или девастације објеката, као и разговором са становницима сада нових приградских насеља или власницима пољанских кућа, утврђени су узроци напуштања и пропадања пољана. Дефинисани узроци могу се разврстати у четири групе: привредни, економски, природни и демографски.

Привредним узроцима обухваћене су промене у начину производње. Најважнији разлог пропадања пољана почев од завршетка Другог светског рата налази се у чињеници да су делимично *смањене њивршине њог виноградама* у Жупи. Након епидемије филоксере крајем XIX века, неки жупски домаћини били су неповерљиви према новим увозним, калемље-

Огњиште у подруму
у пољани Покреп

Пољана Куманац, изглед 2014

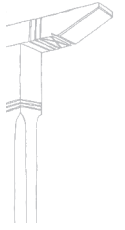

ним сортама винове лозе, тако да су запарложили своје парцеле под виноградима и прешли на гајење воћа и поврћа. Они који су наставили да се баве виноградарством гајећи нове калемљене лозе, унели су и неке новине у начин производње. Употребом заштитних хемијских средстава намењених новим калемљеним сортама, за које се до данас у Жупи задржао назив *америчке*, остварују знатно веће приносе. Плод се није само прерађивао за домаћу употребу, већ су одређене количине предаване великим произвођачима — најпре задрузи, а потом и предузећу *Вино Жупија*. Оваква производња одразила се и на употребу пољанских кућа, тако што су оне чији су власници престали да се баве виноградарством напуштане, а оне чији су власници и даље виноградари само су делимично очувале своју функцију. Сада се већина приноса предаје, а једна мала количина оставља за сопствену производњу алкохолних пића. Читав принос се најчешће односи кући у село и тамо се у подрумима прерађује и чува. Код оваквог начина производње *нема њојребе за дужим боравком* у пољани, где се обављају само неопходни радови у винограду, док се процес прераде одвија у селу.

Привредни узроци нестајања пољана у чврстој су вези са *економским*, односно са *повећањем животној стандарда* који се огледа у *присујачности моторних возила, трактора* и остале *механизације* што се постепено уводи у процес гајења винове лозе и производњу алкохолних пића уместо ручног рада. Од када је дозвољено свим сеоским пољо-

Спратни подрум
у пољани Јежевица

привредним газдинствима да купе трактор са пратећом механизацијом (1976), узгајање и производња винове лозе значајно је олакшана. Послови око окопавања и прскања винове лозе су обављани знатно брже, а било је могуће и у току дана доћи у виноград, обавити посао и онда се увече вратити у село. На овај начин престало је коришћење пољанске куће за ноћење током обављања радова, а комплетан род је одвожен у село или предаван индустријском произвођачу.

Напуштене пољанске куће остављене су на милост *природним условима*, што значајно утиче на објекте који се не одржавају. Први знаци оштећења на крововима кућа, уколико се убрзо не санирају, услед *атмосферских падавина* могу да изазову пропадање читаве грађевине. Прокишњавање или наслаге снега на иначе тешком покривачу од ћерамиде, доводе до попуштања дрвене кровне конструкције, урушавања крова, а самим тим и читавог објекта.⁴¹ Многе куће урушиле су се као последица управо атмосферских падавина. Грађевински материјали из природног окружења и даље се могу затећи на гомилама, порушени услед пада кровне конструкције и покривача. Ипак, нису се све пољанске куће срушиле на овај начин. Њиховом нестајању значајно је допринео *земљотрес*⁴², који је јако потресао читаву Жупу, и довео до рушења кућа са лаким дрвеним конструкцијама и грађених природним материјалима.

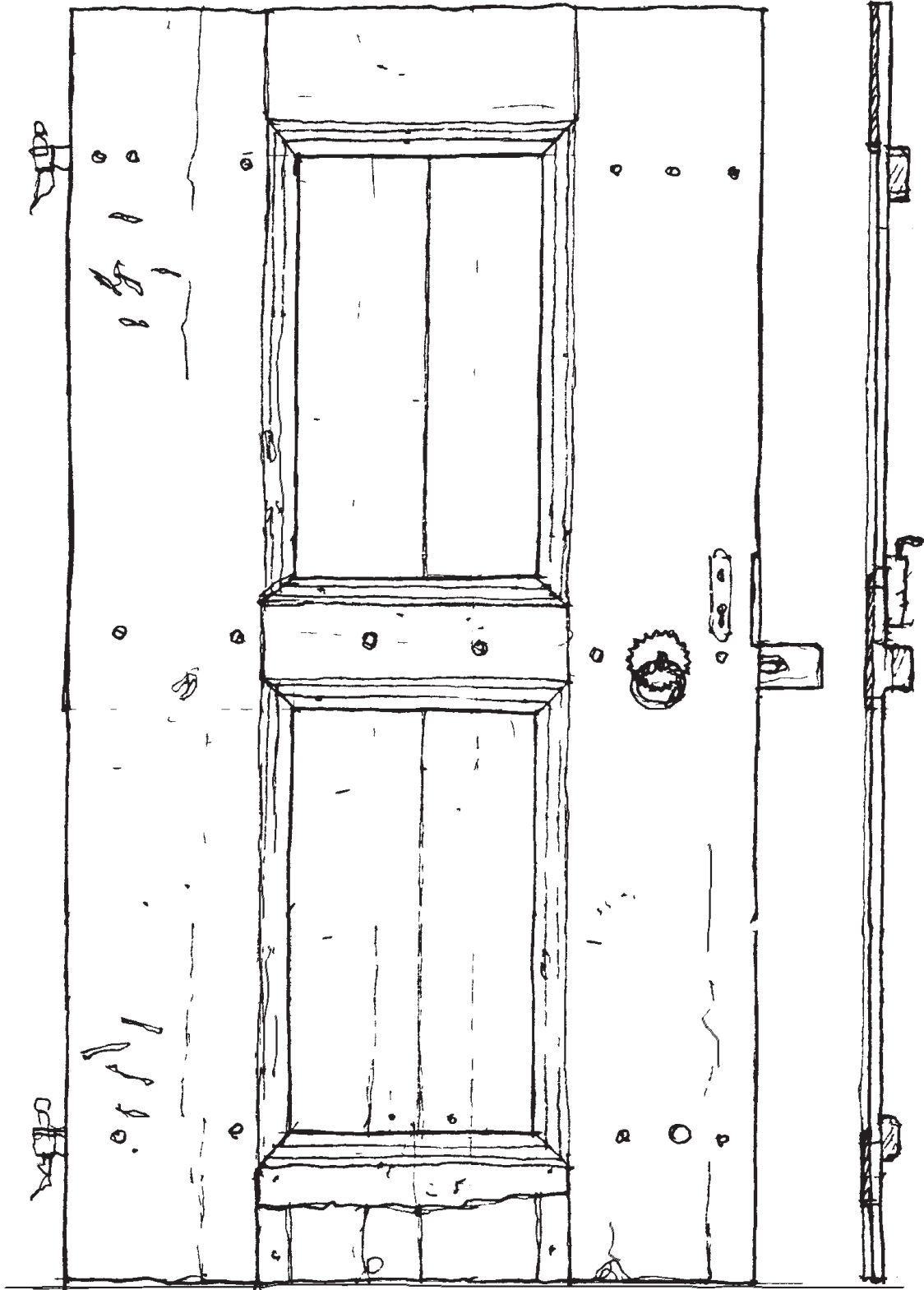
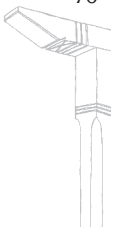
Демографски узроци обухватају два процеса која теку паралелно: *насељавање сџановника из њланинских села у Жупу* и истовремено *исељавање у земље Зајадне Европе* на привремени рад. Оба миграциона процеса су се одразила на промене у пољанама – кроз први пољана као привремено привредно насеље нестаје, односно прераста у стално насеље, а кроз други долази до депопулације Жупе и све мањег бављења пољопривредом, самим тим и виноградарством.

Досељавање становништва у жупске пољане у прошлости је значило оживљавање старих пољанских кућа и организовање живота у њима. Међутим, временом се прохтеви станара повећавају и усклађују са модерним начином живота, па пољанска кућа постаје неусловна за становање. Као последица тога почиње се са *изградњом нове куће* у непосредној близини старе, која се најпре користи као остава, а затим напушта до *проедања и урушавања*. Нешто агресивнији однос према старој кући представља њено рушење и ослобађање простора за изградњу нове.

Однос старо-ново примећује се генерално у моделу живота од друге половине XX века: колективна воља (задруге, породице, заједнице) подређена је индивидуалној вољи (вољи једног члана). Негативни аспекти индивидуализма кулминирају у данашњим генерацијама: живи се убрзаним темпом, све је доступно, краткорочна интересовања се непрестано смењују, очигледно је отуђење у породичним односима. Пут од припреме земљишта и сађења винове лозе, преко обрађивања винограда до бербе и процеса производње вина траје годинама, што је неприхватљиво новим генерацијама које живе у времену када се *профит* очекује *одмах*. Уместо производног постајемо искључиво потрошачко друштво. Стога је *дух модерног времена* одговоран за финансијску неодрживост и неисплаћивост подрума.

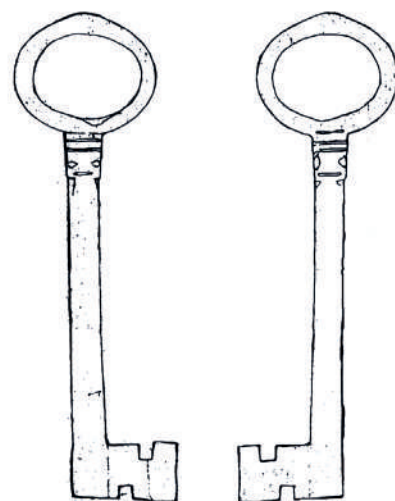
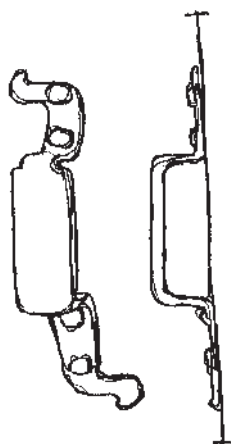
⁴¹ У сеоским подручјима западне Србије до данашњих дана је сачувана изрека: *Кућа се тради од шемеља, а пољавља од крова*.

⁴² Будући да се налази у трусном подручју у подножју планине Копоник, Жупа је у више наврата била изложена потресима, а нарочито је разоран био земљотрес од 18. маја 1980. године. У овом потресу су страдале бројне старе куће, грађене slabим материјалима, а неке од њих, за које су стручне службе процениле да је то неопходно, обновљене су поштовањем конзерваторских принципа, а потом и проглашене за културна добра.

77

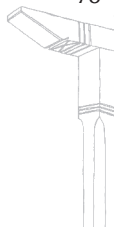
Детаљи подрума у пољани Покреп

Улазна врата у оцаклију

Врата подрума

Квака на подрумским вратима

Изглед кључа објекта
у пољани Вуков До

Наведени узроци нестанка не могу се посматрати појединачно јер су у тесној узрочно-последичној вези. Кроз анализу свих узрока долази се до коначног закључка да жупске пољане нестају због *небрије власника* старих кућа. Све се догађа као последица губљења примарне функције пољане (престанак или модернизација бављења виноградарством), напуштања и пресељења у саграђену модерну кућу, рушења старе куће и ослобађања парцеле за изградњу нове, али и исељавања из Жупе и незаинтересованости за добијено наследство. Резултат свега је нестајање пољана као специфичног привредног насеља, са једне стране, и изузетно богатог културног наслеђа, са друге. С тога, све даље активности везане за жупске пољане треба да иду ка једном заједничком циљу – очувању, заштити и ревитализацији преосталих кућа које нису девестиране и које свакако поседују споменичка својства. На тај начин може се сачувати традиција жупских виноградарских пољана.

Подрум под лозу у пољани Јежевица

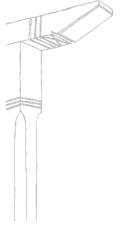
Подрум под сламом у пољани Јежевица

**ПОЉАНЕ, ВИНИЦЕ, ПИВНИЦЕ:
СЛИЧНОСТИ, РАЗЛИКЕ
И ПОКУШАЈИ РЕВИТАЛИЗАЦИЈЕ**

Патрногића кућа, детаљ ајата

¹ Највећи број очуваних виноградарских подрума налази се у Жупи и Неготинској Крајини где су и били саграђени у највећем броју.

² *Виноградарство је данас у Ресави слабо, мада је у старо време, докле је шрајала наша домаћа лоза, било места чувених са одличних винограда (нир. Војска, Радошин, Гложане, Грабовац, Бобова и Црквенац). Ово пошврћују и многа места на којима су били чувени ресавски подруми или пивнице (Мијатовић 1930: 175); Пивница или подрум је ниска зграда, укојана до половине у земљу. Зидана је од камена и покривена кровином. У њој су се држали судови са шићем, вином и ракијом. Пивнице су се поизале и у виноградама. Једно место са њивама у Великом Борку назива се Подрум. Данас ове врсте зграда нема (Петровић 1949: 29–30).*

По селима у којима је било винограда постоје зградице које се називају колибе или зевници. Ове виноградарске зграде су двојаче – простије кулаче или сличне кућама, са озиданим подрумом у земљи и над подрумом подићућом зградом чашимаром. Неће имају једну собу и ћошку, а неће су са два одељења, собом и кујном. Покривене су ћерамидом или лозићем, а пред подрумом се поидиже надсћрешница – сушина, сајванчак) (Николић 1910: 69–72).

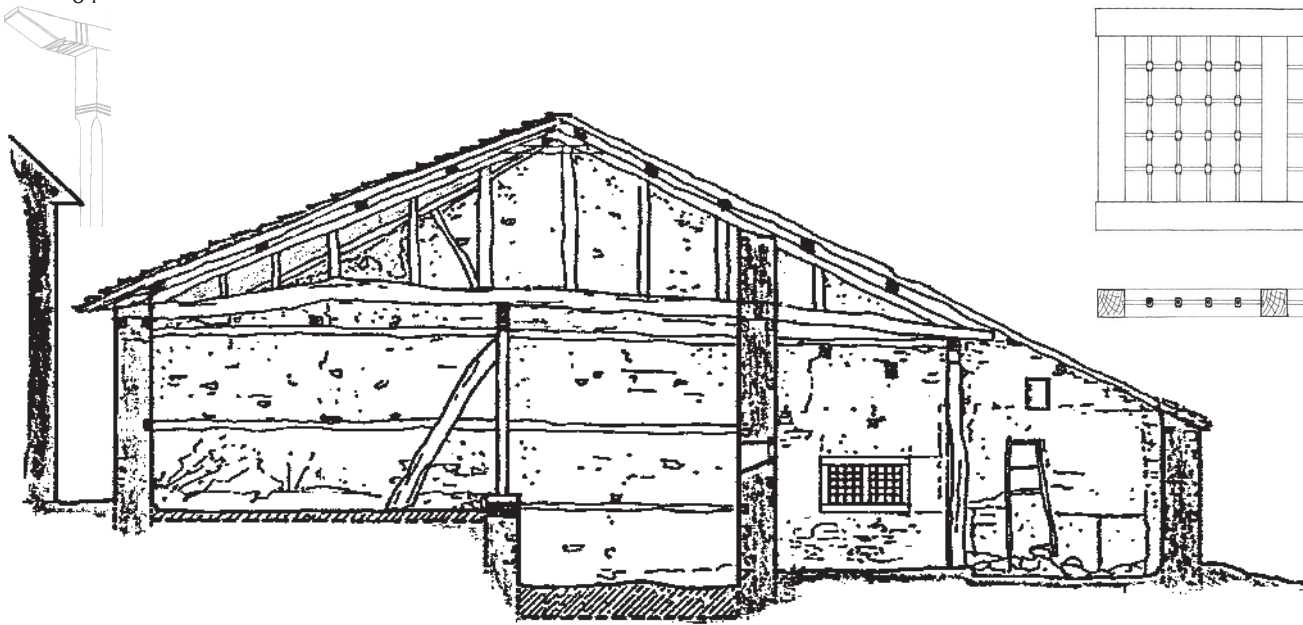
Пивнице имају само нека села у Коси и то су ониске брвнаре, уздужна облика, мало у земљу укојане, где држе бурад. У новије време тамо остављају пољске алашке, пошто немају вина (Јовановић 1903: 269).

Виноградарска традиција у Србији веома је дуга и не везује се само за подручје Александровачке Жупе, већ и за ширу област. Поред жупских вина позната су и цењена крајинска, сремска и метохијска, нарочито оно произведено у виници манастира Дечани. Становништво које је насељавало ова подручја бавило се у великој мери виноградарством, те се оно сматрало основним занимањем од којег је зависила егзистенција. У складу са тим јавила се потреба, као и у Жупи, за изградњом привредних објеката за смештај грозђа, производњу и чување вина и ракије.

Привредни објекти за производњу и чување алкохолних пића, исте основне функције, разликовали су се по имену, у зависности од краја у којем су грађени – винице, пивнице/пимнице, подруми, колибе. Иако већина ових објеката није очувана¹, у литератури је забележено да их је било на територији готово читаве Србије.² Поред назива, виноградарске подруме разликују начин градње – изглед, конструктивни склоп и материјали којима се градило.

Премда су се у традиционалној привреди задржали веома дуго, нестајање виноградарских подрума почело је у другој половини XX века, и то као последица убрзане модернизације друштва што је, у веома кратком временском року, са собом донело потпуно другачији начин живота. Индустрија је почела да запошљава све већи број радника, чиме се смањује број пољопривредника, а тиме и интересовање за очување привредних објеката који су убрзо потпуно изгубили своје функције. Преостали објекти нису срушени због ослобађања земљишта за градњу нових кућа, већ су остављени на милост временским условима.

Да би се сачувани подруми на најбољи начин ревитализовали, потребно је да идеја културног туризма заживи као у земљама Западне Европе. Иако Светска туристичка организација (WTO) није јасно дефинисала појмове културног туризма и културног туристе, подаци сакупљени у туристичким организацијама говоре да све већи број туриста жели активни одмор где ће се поред уживања едуковати. Поред тзв. *намерној културној туристије* (на путовање одлази мотивисан културом, тражећи непосредан културни туристички доживљај), све је већи број *случајних културних туриста* којима култура није превасходни циљ (туристи на летовању/зимовању, конгреси, саветовања, лечење и др.), али на лицу места обилазе све што им је у том тренутку доступно. Културни туристи (на-

мерни или случајни) одмор посматрају кроз могућност стицања и проширивања својих знања, па припадају слоју друштва са вишим и високим образовањем, бољим зарадама и добром платежном моћи.

За реализацију пројеката из области културног туризма потребно је обавити велики број припремних радњи, што подразумева учешће великог броја актера из различитих области. Најпре треба дефинисати потенцијале културног добра/наслеђа које се жели представити, а затим радити на његовом развоју и промовисању као туристичке атракције кроз сарадњу установа културе и туризма. Најважнији део посла, а најчешће и најтежи, односи се на ангажовање и едуковање локалне заједнице без које нема развоја културног туризма.

Анализом значаја културног туризма за наслеђе, утврђено је да оваква заштита представља део процеса одрживог развоја, што је дефинисао и Министарски комитет Савета Европе 2003. године усвајањем *Препоруке Рес (2003) 1 о промовисању туризма у циљу унапређивања културног наслеђа као фактора одрживог развоја* (Менковић (ур.) 2004: 137–141). Овом Препоруком наведено је да туризам јача свест о вредности културног наслеђа различитих народа и подстиче њихово уважавање и толеранцију.

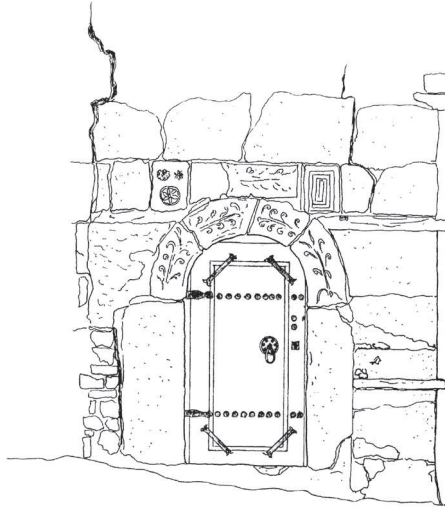
Наведени ставови и препоруке већ дуже време се примењују у покушајима ревитализације културне баштине са више или мање успеха. Забележени су и покушаји развоја руралног и културног туризма и у областима које су по функцији, начинима градње објеката и степену њихове очуваности веома сличне виноградарским пољанама у Жупи.

Виница Патрногића, пресек

Виница Патрногића,
деталј решетке на прозору

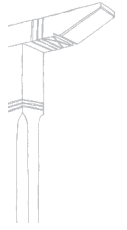
Пивнице су некада тражене по виноградама, када је ових у већој мери било. Данас их готово и нема. То су биле засебне зграде начињене од брвана а под високим шиндраним кровом. Увек су укопаване у земљу за чишав мешар и више, иако да се у њих улазило на дрвене степеннице; над земљом до крова имале су висину од 1 – 1 1/2 м. У њима се држало вино у бурадима и бачвама. Када је несјало винове лозе збој филоксере и переносиоре сељани су додигли пивнице са својих бивших винограда, а њихов материјал довели у село, па од њега начинили какву друћу зграду на двору или у воћњаку (Радивојевић 1911: 157).

У близини Чачка, у селу Атеница сачуван је винарски подрум који припада групи подрума - пивница у винограду који се налази у сеоском атару недалеко од кућа. По казивању старијих становника, у прошлости је у Атеници било више подрума, али је тада било мање кућа, јер је село било ређе насељено (Пешић-Максимовић 1969: 66).

Виница Патрногића,
улазна врата у окућницу

Окућница Патрногића, улични изглед

Винице у Великој Хочи

³ Етимолошки посматрано, Метохија води порекло од грчке речи Метох, која означава манастирски посед или имање које су средњовековни владари даривали манастиру или цркви. Увидом у даровне повеље средњовековних српских владара може се утврдити која су подручја Метохије припадала којој цркви или манастиру.

⁴ У даровној повељи манастиру Хиландар, између осталих дарованих подручја, помиње се *Хоча*, и *дрогта Хоча*, што указује на чињеницу да су већ тада постојала два насеља, Горња и Доња, односно Велика и Мала Хоча.

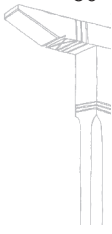
⁵ Село Хоча, или *метохије хотчке*, наводе се у даровним повељама краља Милутина (1282–1298. и 1320–1309) и краља Стефана Дечанског (1327). (Новаковић 1912: 389, 393, 396)

⁶ Од доласка страних трупа на Косово и Метохију Велика Хоча је под заштитом трупа немачког, а затим аустријског КФОР-а. Нажалост, на овај начин није спречено исељавање српског ста-

Метохија³ представља изузетно богато и плодно подручје, где је развој виноградарства подстакнут повољном медитеранском климом која продира дуж тока Белог Дрима. Климатски услови и плодно земљиште омогућили су константно насељавање на овом подручју још од античког периода, о чему сведоче археолошка налазишта, као и случајни налази од којих су најзначајнији римски питоси велике запремине из Велике Хоче и фигура слона са постољем из Ораховца, временски одређена у I – II век нове ере (Ивановић 2003: 22).

Нарочити процват Метохија је доживела са формирањем и јачањем српске државе у средњем веку, од када потичу први писани извори о многим метохијским насељима. Даровном повељом великог жупана Стефана Немање из 1198–1199. као веома значајно и богато подручје Хоча је дарована манастиру Хиландар⁴ (Новаковић 1912: 384). Каснији владари династије Немањић такође су улагали у развој манастирских властелинстава, а у овом делу Метохије, у чијем средишту се налази Велика Хоча, нарочито се развило виноградарство. Због тога се село помиње и у каснијим даровним повељама које потврђују Немањине прилоге Хиландару, дарујући притом и нека нова подручја.⁵ Цар Душан је у првој половини XIV века манастиру Високи Дечани даровао метох управо у Великој Хочи, а исти виногради снабдевали су и двор вином. Централна Хоча махала по овом методу носи назив Дечанска.

Почетком XXI века Велика Хоча (општина Ораховац) највеће је српско село у Подримљу и највећа српска енклава у Метохији, са око 600 становника.⁶ Живот је донекле нормализован, омогућено је самостал-

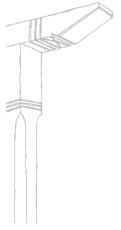
но кретање становништва, али и обрађивање винограда, што је у ратним и послератним годинама било потпуно немогуће. Тиме је обновљена основна делатност Хочана — виноградарство, које су у сарадњи са монасима великих метохијских манастира неговали од средњег века. Најзначајнији и највећи дечански виногради подмлађени су и проширени током последњих неколико година.

Начин привређивања значајно је утицао на изглед и организацију села, посебно кроз организацију окућнице. Како се село образовало у средишту плодне жупе, окружено виноградима, производња и чување алкохолних пића (вина и ракије лозе) обављани су у оквиру домаћинства у посебно грађеним специфичним објектима — виницама. Сиромашнија домаћинства, која нису била у могућности да саграде простране винице, за те потребе користила су подруме својих кућа.

О значају виноградарства и прераде грожђа сведоче подаци сакупљени након ослобођења Метохије од турске власти (1912), када је у Великој Хочи било 153 домаћинства (од којих само девет није поседовало виноград) и 62 винице (Ђекић 2003: 81–82). Организација окућнице условљена је начином привређивања, а начин градње доступним грађевинским материјалом. Хочанске винице, које су грађене према захтевима процеса прераде грожђа у два до три нивоа, зидане су каменом у кречном малтеру (у доњим зонама) и ћерпичем (у горњим). Без обзира на материјал којим је зидано, као везивни елементи у зидовима, на удаљености од око једног метра, постављане су дрвене греде (атуле, сантрачи).⁷ Кровна конструкција је од дрвета, а због величине винице носе је по средини постављени масивни стубови носачи, најчешће од кестенове грађе. Кровни покривач, постављен преко дрвене оплате, јесу цепане камене плоче из оближњег мајдана, које су каснијим грађевинским интервенцијама замењене ћерамидом.

новништва. Њихов број се са 1500 непосредно пре 1999. године, смањио на 622 до првог пописа обављеног за потребе цивилне Мисије УНМИК 2001. Смањивање је и даље настављено, нарочито подстакнуто потребом за школовањем деце, која по завршетку основне школе одлазе у централну Србију. Са друге стране, опстанак породица зависи од приноса од пољопривреде и хуманитарне помоћи, јер су погони у којима су се запошљавали пре 1999. затворени (фабрика 18 новембар која је производила пластичну амбалажу, фабрика пића Орвин у Ораховцу и погон конфекције Мода из Великог Градишта). Интензивније бављење виноградарством омогућено је тек у последњих неколико година, док је пре тога било неопходно обезбеђење јединица КФОР-а током рада. И даље је остао проблем продаје произведених алкохолних пића. Извор: www.mnemosyne.org.yu.

⁷ Атуле су дрвене греде које се водоравно узигају са обе сјољне стране зида од ћерпича и вежу га као шраверзе. Сантрач је дрвена арматура начињена од греда, која се њовлачи кроз зидове од камена или ћерпича у редовима на размаку од 1,20 – 1,40 м (Ненадовић 2002: 13, 69).

Виница Патрноћића, детаљ прозора

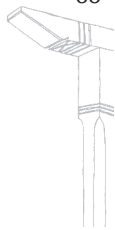
Дечанска виница, главни улаз

У горњем, вишем нивоу винице чувана су бурад са вином, ракијом и алатке потребне за производњу. Доњи је био резервисан за велике бачве у које је стајала велика количина грожђа. Саставни део сваке винице била је и по једна стамбена јединица, соба зидана ћерпичем, са отвореним огњиштем у њој.

Метох манастира Дечани представља највећи комплекс смештен у самом центру села, а средиште његове економије представља виница — простор за производњу већ вековима надалеко чувеног дечанског вина. Дечанска виница је, за разлику од осталих у селу, саграђена у једном нивоу, са пространим ајатом (тремом) дуж читаве предње фасаде, коју носе широки каменом зидани стубови подупирачи. Читава виница зидана је каменом, са дрвеним сантрачима и покривена ћерамидом.

Друга значајна виница, уз дечанску, налази се у окућници хаџи Љубе Патрноћића, најпознатијег члана угледне призренске трговачке породице, који је у Хочи имао велики посед под виноградом. Комплекс поред винице чине кућа, ковачница и стамбена јединица у оквиру винице, које уоквирују двориште и својим задњим странама чине фронт према спољном свету, док је у централном делу бунар са декорисаним стубовима носачима двосливне кровне конструкције. Стање куће слично је забележеном 2001. године када су обављена истраживања и анализе објекта традиционалне архитектуре (Крстановић 2002), док се стање винице знатно погоршало — кров је потпуно урушен, а недостају и делови зидова.

Од 62 винице, колико их је било после ослобођења 1912. године, сачувано је само четири, док је пета саставни део куће Лукића (некадашњи метох призренског манастира Свети Марко Коришки). Од отварања фабрике пића *Орвин* у Ораховцу (после Другог светског рата) виноградарство је добило нову димензију окупљајући становништво у производњи

грожђа за рад фабрике, услед чега је индивидуална производња губила на значају, а број винаца се смањивао.⁸ Једина винаца која је још увек у функцији припада комплексу метоха манастира Дечани; остале су напуштене, њихови власници одсељени у централну Србију, а објекти остављени да пропадају.

Попут осталих објеката традиционалног градитељства, и винаце нестају веома брзо. Кровни покривачи, камен или ћерамида, због тежине представљају оптерећење за стару дрвену кровну конструкцију. Прва оштећења покривача, за којима следи прокишњавање, полако и сигурно доводе до пропадања кровне конструкције и њеног урушавања. Пад кровног покривача ослобађа зидове винаце и излаже их атмосферским падавинама, погубним за опстанак објекта. Сачуване винаце у Великој Хочи су у великој опасности од рушења њихових зидова јер су одавно остале без кровног покривача. Колику опасност представљају временски услови и падавине потврђује компарација стања винаца: објекти су комплетно технички снимљени 2002, а већ 2008. кровни покривачи су или очувани само над делом објеката или су потпуно нестали, те су се и зидови на тим објектима урушили.

Због потребе заштите културних добара, 1998. године формиран је Центар за очување наслеђа Косова и Метохије *Mnemosyne*⁹, који се од оснивања залаже за заштиту Велике Хоче као просторне културно-историјске целине са изузетним природним и културним вредностима.¹⁰ Такође, Центар је обезбеђивао финансијска средства за обављање конзерваторско-рестаураторских радова на значајним објектима, али је и изназио моделе за ревитализацију комплекса. Један од могућих начина оживљавања Велике Хоче је конзервација објеката, њихово привођење намени и коришћење у туристичке сврхе, чиме би се село претворило у

Сарај у Великој Хочи
после рестаурације

Винаца Патрногића 2008.

Трп са бунаром
у Рајачким пивницама

⁸ У очување ових привредних објеката, мада са закашњењем, укључила се служба заштите покретањем процедуре утврђивања за непокретна културна добра неколико винаца. Метох манастира Дечани, који чине две винарске зграде, конак из 1851. године и бунар, утврђен је за споменик културе (Сл. гласник РС бр. 7, 21.04.1997), али је девастиран неадекватним грађевинским радовима које је спровело братство манастира; винаца цркве Светог Стефана, утврђена за споменик културе (Сл. гласник РС бр. 8, 24. 03. 1998), напуштена је и полусрушена.

⁹ Као невладина организација Центар је званично регистрован 2000. године код Министарства правде РС и у УН-МИК-овом Департману за регистрацију НВО у Приштини.

¹⁰ Велика Хоча припремана је за утврђење за просторну културно-историјску целину која би обухватила објекте сакралне архитектуре, метох манастира Дечани и објекте традиционалног градитељства. Нажалост, ова целина још увек нема статус непокретног културног добра у овом облику.

¹¹ Локална заједница Велика Хоча аплицирала је за средства код Међународне организације за миграције са пројектом *Развој сеоског туризма у насељу Велика Хоча 2005.*

¹² Пројекат је покренут 2001. године када су обављена прелиминарна истраживања и евидентирани објекти традиционалног градитељства који су раније остајали у сенци богатог сакралног наслеђа. До 2005. године урађена су два пројекта: *Реконструкција Господарске куће – Сараја и Ревитализација винице Пајрноїћа и винице цркве Св. Стефана*, од чега је током 2006. реализован само први, средствима шведских невладиних организација СНwВ и Sida. Организација *Cultural Heritage without Borders* (СНwВ) основана је 1995. године и од тада је ангажована на заштити културног наслеђа оштећеног ратним разарањима. Основни циљ организације је извођење конзерваторских радова за које финансијска средства обезбеђује Шведска међународна агенција за развој (*Sida*). На простору бивше Југославије регионалне канцеларије СНwВ налазе се у Сарајеву (за подручје Босне и Херцеговине) и у Приштини (за Косово и Метохију).

¹³ Иако је у стручној литератури устали термин *пивница*, локално становништво користи локализам *џимница*, настао скраћењем императива глагола пити у првом лицу множине. Наиме, у Рајцу је приметно скраћивање глаголских облика, тако да се уместо *џијмо* говори *пи'мо*, а веома често се изоставља и последње слово, тако да глаголски облик прераста у *џи'м*. Како су пивнице објекти коришћени за производњу и чување вина, а самим тим и за конзумирање овог пића, за појединачне објекте се усталио израз *џимнице*.

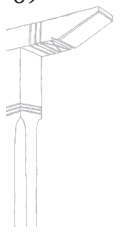
пожељну туристичку дестинацију као *бисер Метохије*.¹¹ Покренут је пројекат *Заштита, очување и ревитализација насеља Велика Хоча*, али је само делимично реализован.¹²

Добра идеја којом су се руководили стручњаци окупљени у Центру Мпепосупе и другим релевантним установама, као и локални становници у Великој Хочи, у највећој мери остала је на почетном нивоу. Специфични услови живота у оквиру енклаве захтевали су помоћ и подршку државних органа и међународне мисије УНМИК за реализацију архитектонских (конзерваторско-рестаураторских) пројеката и ревитализацију објеката. Недостатак помоћи и неразумевање довели су до тога да је бављење виноградарством у Хочи сада потпуно индивидуализовано и сведено само на личну иницијативу малих виноградарара. Производи се вино за сопствену потрошњу и продају, али не постоји удружење које би се бавило дистрибуцијом производа. Идеја бављења руралним туризмом потпуно је заборављена.

Рајачке пивнице¹³

Примарна функција привредних објеката у Неготинској Крајини је потпуно иста као функција пољанских подрума у Жупи. Разлике између ове две врсте објеката и насеља огледају се у положају у односу на село, начину градње, али и у покушајима ревитализације, којих је у овом подручју било више. Мада су, као и у Жупи, у Неготинској Крајини пивнице биле бројне, данас су најбоље очуване Рајачке, и у њима се тежи развијању туризма.

Најсличније по намени пољанским жупским подрумима су Штубичке пивнице, удаљене од матичног села 15 км. Како им је намена била

Поглед на село Рајач из пивница

Спратна пивница

Плоча са натписом на пивници

иста, тако им је и судбина подударна, па су Штубичке пивнице већ дуго напуштене и руиниране.¹⁴ Такође, и архитектура ових подрума је слична оној у Жупи јер су објекти грађени дрветом, од талпи или у бондруку, са подрумима за смештај алата и вина и просторијом за боравак оног члана породице који ради у винограду.

Рајачке пивнице¹⁵, са друге стране, саграђене су на брду изнад села, на истакнутом, узвишеном месту, окружене виноградима на удаљености мањој од једног километра. Издалека гледано пивнице изгледају као село окружено зеленилом, а број објеката је зависио од броја домаћинстава у селу.¹⁶ Током XVIII и XIX века, када су пивнице и саграђене, виноградарство је било основно занимање становништва, па је свако домаћинство градило своју зграду.

Од матичног села пивнице се разликују по томе што се над крововима кућа не издижу оцаи. Веома ретко, тек понека пивница имала је просторију са огњиштем, која је називана *соба трејалица* (Јовановић 1940: 43). Ова разлика настала је као последица чињенице да су пивнице грађене у непосредној близини села и куће за становање, па није било потребе да се у њима повремено живи и кува. У пивницама се ноћивало само у изузетним ситуацијама када би се посао одужио до дубоко у ноћ и када га је требало наставити рано изјутра следећег дана. Будући да су служиле на првом месту за оставу алата, производњу и чување вина и ракије, њихов изглед и начин градње потпуно је подређен функцији. Оправданост градње пивница лежи у чињеници да су сеоске куће биле слабе грађе, па је у њима требало омогућити адекватне услове за производњу и чување производа.

Неготинска Крајина карактерише се изразито континенталном климом веома топлих лета и изузетно хладних зима,¹⁷ па представља идеално подручје за производњу и чување вина. Како би се ови климатски факто-

¹⁴ Предлог за заштиту Штубичких пивница, односно њихово претварање у етно-парк *in situ* дао је 1967. године проф. др Душан Дрљача. Предлог је предвиђао рестаурацију бар два објекта што би били откупљени од власника који се не баве виноградарством. Њихови подруми су давно изгубили намену, а обнављањем би представљали депанданс Музеја Крајине из Неготина. Оправданост поступка нађена је у фреквентности пута Неготин-Зајечар, у чијој близини се ове пивнице налазе. Како није било разумевања за спровођење оваквог поступка, ово вредно културно наслеђе је изгубљено (Дрљача 1967: 33–35).

¹⁵ У оквиру комплекса *Неготињске пивнице*, Рајачке пивнице утврђене су, за непокретно културно добро – просторну културно-историјску целину од изузетног значаја (Сл. гласник СРС 28/83).

¹⁶ По катастарском попису с почетка XX века било их је 270, али су неке грађене и после тога, до тридесетих година XX века, па их са тим новосаграђеним има преко 300.

¹⁷ Високе летње температуре омогућавају брзо алкохолно врење, док ниске зимске снижавају температуру вина, доприносе његовом пречишћавању и обезбеђују бистину.

¹⁸ На објектима које је саградио један од мајстора укlesaо је натпис са именом *Мајстор Коста из Македоније* (Пантелић 1960: 177).

¹⁹ Гурма је дрвени олуц којим се у каце усипа грожђе измуљано *мецаљком*.

ри пренели у унутрашњост објекта, било је неопходно пивнице градити по строго утврђеним стандардима који су резултат дугогодишњег искуства. Грађевине су зидане клесаним каменом пешчаром, везаним блатним малтером; свака од њих дубоко је укопана у земљу, са неколико степеника којима се од врата силази до нивоа пода (Хасанбеговић 1968–69: 255). Пивнице сачуване до данас саграђене су крајем XIX и почетком XX века, а на њиховом месту су раније биле старе, грађене slabим материјалима – дрветом и блатом. Камене пивнице, веома прецизно сазидане са великим декорисаним лучним улазом, градили су искусни мајстори пореклом из Македоније.¹⁸

Унутрашњост пивнице је углавном једна целина, са ретким изузецима (у горњем нивоу пивнице, изнад подрума формирана просторија за боравак власника). У зависности од тога да ли пивница има собу или не, на спољашњој фасади су распоређени отвори, врата и прозори, а најважнији улаз је онај који води у простор за производњу и чување пића. Због лакшег обављања посла, на овом подрумском простору постоје понекад и два улаза или један улаз и функционално саграђен прозор кроз који се могла провлачити *гурма*¹⁹; тако се измуљано грожђе на најлакши начин улива у велике каце у којима се одвија врење. С обзиром на то да у пивницу треба унети велике посуде, улазна врата морају бити одговарајућих

593

KH

Приземна пивница
Улазна врата на пивници
са декорацијом изнад

димензија, двокрилна, направљена од квалитетног храстовог дрвета, неретко и дуборезана, лучно засвођена са декорацијом изнад лука — симболичном вегетабилном и геометријском бордуром. Нарочито су често уклесиване лозице и кружне декорације као представе сунца, које су за циљ имале да обезбеде плодност.

Поред ових најчешћих симбола, на пивницама се могу наћи уклесане животињске или антропоморфне представе, углавном власника и његових потомака, али и подаци о власнику и години градње објекта. Централно место на фасади пивнице представљао је уоквирен простор изнад лучног улаза, у којем су уклесивани наведени подаци, или је уграђивана икона Светог Трифуна, заштитника виноградарара.

Урбанистички гледано, Рајачке пивнице представљају јединствену руралну целину у којој се јасно распознаје централни трг са записом и неколико мањих тргова где се обавља комуникација током боравка у пивницама. Ове тргове повезивала је мрежа уских и широких улица којима се несметано могао кретати велики број радника и без потешкоћа приступити и предњој и задњој страни пивнице. До Другог светског рата пивнице су биле веома живе и функционисале су као и друга насеља са свим потребним објектима. Забележено је и постојање две месаре око којих се одвијао друштвени живот, па су за Рајац *пивнице оно што је чаршија у трагу* (Жикић 1997: 157; Жикић, Ћорђевић 1999: 68).

На подручју на којем се становништво примарно бавило виноградарством, пивница је представљала најважнији објекат у саставу домаћинства и власник се особито везивао за њу. Веза између човека и објекта огледа се у томе што је већ приликом изградње, на предњој фасади поред улаза у подрум, предвиђано место за постављање умрлице/смртовнице којом би се обележило да је пивница остала без свог власника. На тај на-

чин транспарентно је изједначаван статус пивнице и куће, јер су на оба објекта постављана иста обележја. Ова веза настављана је и после смрти власника, јер је на последњем путовању покојник провођен кроз пивнице до старог рајачког гробља, које је њихов саставни део.²⁰

Живот у Рајачким пивницама одвијао се интензивно до епидемије филоксере последње деценије XIX века, након чега велики број винограда није ни обновљен, а са новозасађених површина грожђе је пребацivano у оближње село где подрум куће преузима функцију пивнице. Губљење важности пивница за домаћинство доводи до њиховог постепеног пропадања и руинарања. Упркос покушајима оживљавања комплекса, већина пивница је напуштена, препуштена неумитном току времена и немару наследника, а неке од њих су видно оштећене, па су им кровови, покривени тешком ћерамидом, пали и изложили зидове штетним утицајима. Будући да се ради о подрумима грађеним каменом пешчаром који је веома порозан, ови објекти на којима је пао кров су у опасности од брзог урушавања.

Малобројни објекти са извршеним конзерваторско-рестаураторским радовима ревитализовани су, па служе власницима као викенд-куће, модерне винарије, или код оних мало амбициознијих као мотели и ресторани. Винарија *Вукашиновић*, смештена у некадашњој пивници Маринковића, коришћењем најсавременије технологије производи вино и ракију врхунског квалитета.²¹

Пример ревитализације пивнице кроз промену функције представља Винско-туристичко-производни комплекс *Рајачке њивнице*. Поред ресторана у спратном делу некадашње пивнице, формиране су четири двокреветне собе у којима заинтересовани туристи могу да преноће, а једна пивница адаптирана је за потребе одржавања скупова и семинара.

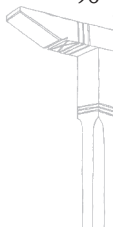
Ресторан *Свети Трифун*
у Рајачким пивницама

Подрум у Рајачким пивницама

²⁰ На ову специфичну везу пивнице са власником аутору је указала Ема Петровић, етнолог Музеја Крајине из Неготина.

²¹ Винарија *Вукашиновић* започела је са радом 2001. године, када је садашњи власник Раде Вукашиновић откупио пивницу од Божидара Маринковића, преуредио је и започео производњу. Са становишта заштите културног добра ова пивница је прилично девастирана, али јој је очувана примарна функција што је веома важно за ову врсту објекта. Годишње Винарија *Вукашиновић* произведе 12 000 литара вина и ракије.

Радница у Рајачким пивницама

Осим у ресторану *Свeйи Трифун* у комплексу Рајачких пивница, посетиоци могу испробати разноврсна традиционална јела²² и изузетно квалитетна вина Неготинске Крајине и у ресторану *Газдинсџива Слободан Мишић*.

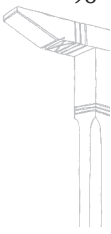
Светли примери ревитализације, иако малобројни, могли би да подстакну остале власнике и представнике републичке и општинске власти да се заложу за обнову читавог комплекса, јер појединачни инвеститори немају могућности за организовање пословања. Највећи и основни проблем за развој комплекса представља непостојање инфраструктуре (пут, водовод, канализација, телефон, интернет) коју не могу да обезбеде појединачни инвеститори без подршке представника власти. Једина могућност за очување и продужетак живота пивница јесте решавање ових проблема и ревитализација комплекса укључивањем у туристичку и културну понуду Неготинске Крајине. Без тога Рајачким пивницама, напуштеним и неприступачним²³, предвиђа се судбина неких других, потпуно несталих.

²² У понуди су различити производи од меса и млека, гљиве припремљене на различите начине, белмуж, ораснице и др.

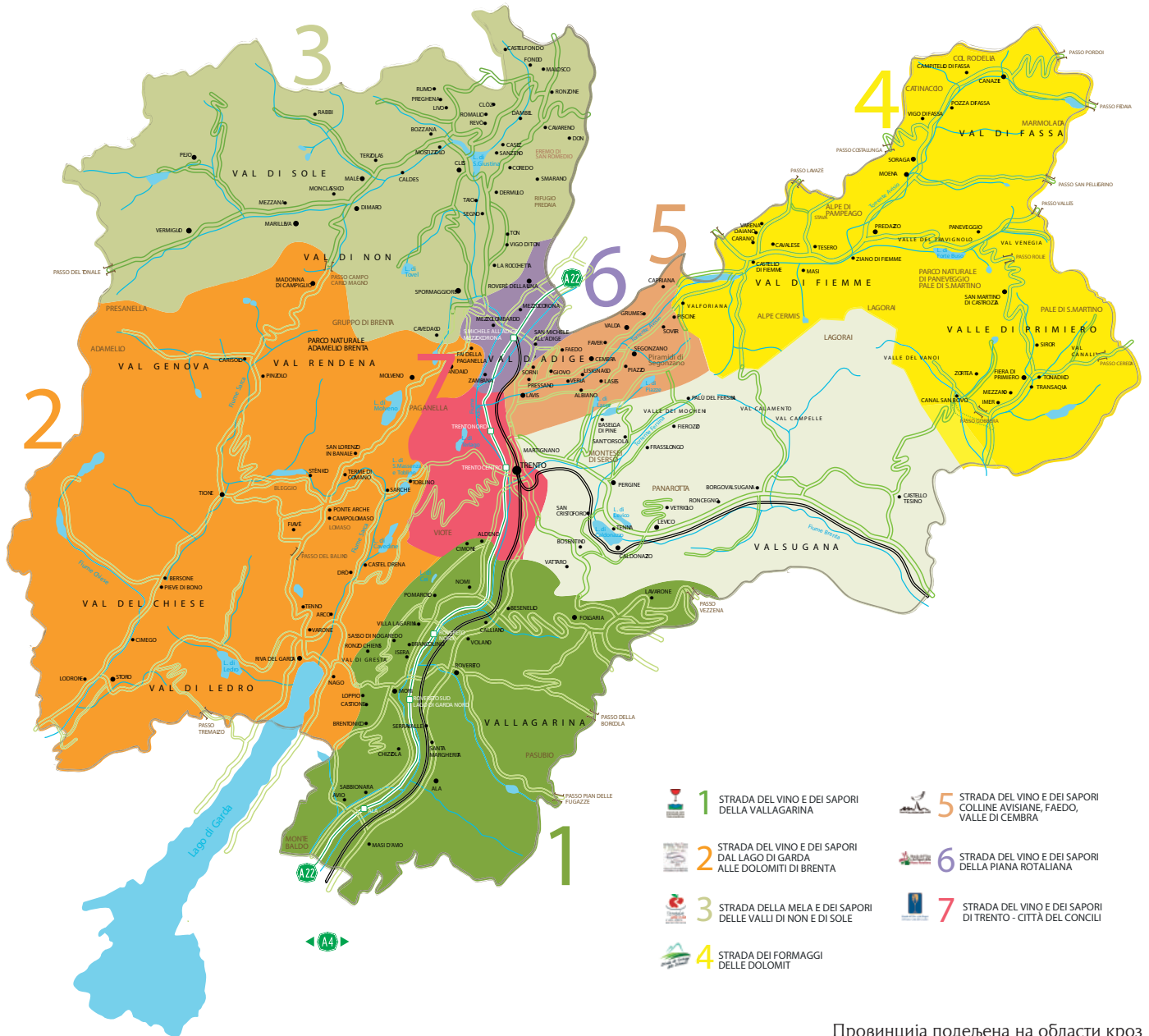
²³ На путу од Неготина до Рајачких пивница, који не задовољава прописане стандарде, веома је лоша саобрћајна, туристичка или културна сигнализација, која би потенцијалним туристима ставила до знања да су на правом путу за комплекс. Без обзира на то што се у пивницама започело са развојем туризма и угоститељства, то се још увек не ради плански.

ПРИМЕР УСПЕШНЕ РЕВИТАЛИЗАЦИЈЕ ВИНСКИ ПОДРУМИ У ИТАЛИЈИ

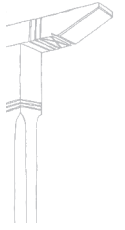

STRADA DEL VINO E DEI SAPORI DEL TRENTINO

Провинција подељена на области кроз
Пројекат Пушви вина и укуса Трентина

Виноградарске пољане у Жупи, пивнице у Неготинској Крајини и винице у Метохији значајно се разликују од винских подрума у европским земљама у којима су виноградарска и винска традиција дубоко утемељене, а производња је константно одржавана вековима. Гајење винове лозе и производња вина (самим тим и одржавање, чување и коришћење објекта у овој намени) другачији су него у Србији. Поседовање великих винограда и производња вина били су привилегија богатих слојева друштва. Власници винограда градили су простране куће, дворце за становање своје породице, најчешће зидане каменом или комбинацијом камена и дрвета, у којима је било сасвим довољно простора за смештај породичне винарије и чување вина у подруму.

¹ Према подацима Међународне организације лозе и вина (The International Organisation of Vine and Wine – OIV) Италија је у 2013. години највећи светски произвођач и извозник вина. Ова земља произвела је петину (20%) укупне светске производње вина. Извор <http://www.transowine.com/news/68-general/132-2013-top-10-wine-countries.html> (post 30. October 2013), приступ 21. 03. 2014. године.

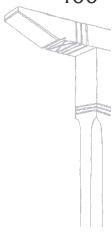
² На почетку Принципата, на пример, римске провинције, у којима је порасла продуктивност, постале су конкуренти Италији, којој су запретили знаци кризе због одлуке цара Домицијана да забрани даље насаде винограда како би спречио видно смањивање приноса жита. Исти цар наредио је да се у провинцијама посече најмање половина винограда, чиме је требало онемогућити пољопривредну конкуренцију неких провинција у оквиру Царства (Пашалић 1967: 118).

³ Оваква лоша репутација очувана је до 1992. године када је на снагу ступио читав сет закона и других аката који регулишу производњу. Направљена је јасна класификација вина по квалитету и заштићеном пореклу, што је означило увођење строгих стандарда у производњу.

У Италији, која је највећи произвођач и извозник вина у свету¹, узгајање винове лозе и производња алкохолних пића из њених плодова започела је веома рано. Мада се гајење винове лозе на територији Италије доводи у везу са римским освајањем Картагине и прихватањем вештине бављења земљорадњом, њена садња започела је много пре – доласком грчких миграната који насељавају јужне делове и Сицилију у VIII веку п. н. е. Производња вина на тлу Италије није престајала до савременог доба, само је у одређеним периодима историје смањивана, у зависности од потреба, односно тренутне потрошње, али и актуелне државне политике.²

Упркос дугој традицији узгајања винове лозе и производње вина, Италија је на прелазу из XIX у XX век стекла репутацију произвођача јефтиних вина, што је последица тежње произвођача да повећа количину производа на рачун његовог квалитета.³ Овакво пословање видљиво је у изгледу винарија саграђених или дограђених у том периоду. Због недостатка бачви велике запремине тадашњи виноградари су, у широким темељима својих кућа, односно у зидовима винских подрума, зидали бетонске *бачве* у које је стајала велика количина произведеног вина.

Климатске варијације од севера према југу земље омогућиле су рани развој пољопривреде. Виноградарство је временом постало основна привредна грана у неколико регија Италије. Нарочито се истичу виногради на северу, на обронцима планинског масива Алпа (Пијемонт, Венето и Трентино – Алто Адиђе), као и на странама брда благо заталасаних регија Тоскане у централној и Апулије и Кампаније на југу Италије.

Аутономна провинција Трентино, као део велике регије Трентино – Алто Адиђе/Јужни Тирол (Trentino – Alto Adige/Südtirol), формирана је на обронцима јужних Алпа, у подножју масива Доломити. Провинција је готово потпуно планинска, са великом централном равницом дуж реке Адиђе (Valle dell'Adige) по којој и носи име и која је веза Италије са централном и северном Европом.⁴ С обзиром на чињеницу да планински масив Доломита чини највећи део територије провинције Трентино, али и да део територије излази на највеће италијанско језеро Гарда, основу економије представља туризам.⁵ Поред туризма заступљена је индустрија кроз мала и средња предузећа, чија је делатност везана за прераду воћа и поврћа и прераду дрвета. Још један важан сегмент економије Трентина представља пољопривреда, са великим бројем произвођача углавном удружених у кооперације. Најважнији пољопривредни производи су јабуке (са 50% националне производње) и друго воће, а нарочито грожђе које је веома значајно због свог изузетног квалитета, а самим тим и због производње вина.⁶

Да би се повезале значајне привредне гране и промовисала провинција покренут је пројекат *Пушеви вина и укуса Трентино* (*Strade del Vino e dei Sapori del Trentino*), који читаво подручје представља као *зеленој лејшири у срцу Европе, који носи многе ауθενичних укуса*.⁷ Пројекат је регулисан провинцијским законом из децембра 2001. године и требало је да промовише подручје и специфичне производе, али и рурални развој, јер се Италија (као и многе друге земље, међу којима и Србија) уз индустријски развој сусретала са наглом депопулацијом села и повећањем броја становника у граду. Поред закона којим је регулисан, читав пројекат почиња на актима ниже категорије (за сваку географску зону), где се пропи-

⁴ Дуж равнице Адиђе (Valle dell'Adige), уз истоимену реку пролази аутопут А22, који од Вероне води према северу за Инзбрук (Innsbruck) у Аустрији и даље према централној Европи.

⁵ На сат времена удаљености од Трента, главног града провинције, налазе се познати зимски туристички центри Мадона ди Кампиљо (Madonna di Campiglio), Вал ди Фијеме (Val di Fiemme), Сан Мартино ди Кастроца (San Martino di Castrozza), али и познато излетиште на језеру, Рива дел Гарда (Riva del Garda).

⁶ У провинцији Трентино гаје се шире распрострањене сорте, као што су ризлинг, шардоне и мерло, али и аутохтоне сорте теролдего и марземино.

⁷ Идеја о оваквом промовисању провинције потекла је од њеног изгледа и географских карактеристика. Подручје посматрано на географској карти, пресечено кроз средину реком Адиђе, заиста подсећа на лептира раширених крила, због чега се наведени слоган наметнуо као најважнији сегмент промотивне кампање.

Дворац Ноарна

Породични грб на улазу у дворац

Витешки оклоп
на унутрашњем степеништу

Соба за културне манифестације

⁸ Агротуризам је у Италији јасно дефинисан законом и подразумева изградњу потпуно савремено опремљених смештајних капацитета у оквиру домаћинстава који могу имати највише осам соба или апартмана и пружати услуге пуног пансиона. Информација о понуди смештаја на бази ноћења са до ручком (BB – bed and breakfast) добијена је од председнице Удружења угоститеља Енрике Бетини (Enrica Bettini).

⁹ Валагарина је једна од седам области провинције Трентино – Алто Адиђе, и једна од области обухваћених пројектом *Пушеви вина и укуса Тренџина*.

¹⁰ Ово вино прославио је композитор В. А. Моцарт помињући га у својој опери *Дон Ђовани* (Don Giovanni, 1787), у којој главни лик затражи марземино: “Versa il vino! Eccellente Marzemino!”

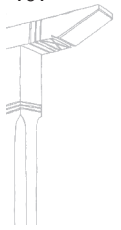

сује понашање и деловање учесника, са нарочитим акцентом на одржање квалитета производа и услуга.

Пројекат *Пушеви вина и укуса Тренџина* подељен је на седам мањих географских зона у којима доминирају различити аутентични производи – вино, воће, мед, сир и месне прерађевине. Свака од седам зона има свој итинерер који укључује мапе са означеним произвођачима хране и вина. Нарочита пажња посвећена је винаријама које су отворене за посетиоце; у њима се могу добити информације о процесу производње и дегустирати вина. Поред произвођача, значајну позицију заузимају подручја са развијеним *ајроштуризмом*, који подразумева примање туриста у објектима у оквиру фарме, окруженим воћњацима или виноградима.⁸

Пројекат *Пуш вина и укуса долине Валагарина*⁹ повезује 100 учесника који туристима пружају могућност да упознају подручје и његове изврсне производе, а нарочито се издваја црвено вино *марземино*.¹⁰ Област Валагарина учествује у укупној производњи вина у провинцији Трентино са више од 40%, од чега се највеће количине производе у малим породичним винаријама. До почетка деведесетих година XX века најзначајнији произвођачи биле су заједничке винарије у којима своје грождје удружује више виноградара, након чега су доминацију преузели мали индустријски погони.

Упркос усавршавању и модернизацији процеса производње, виноградарски и винарски, код којих је производња вина породична традиција, покушавају да задрже аутентичне просторе атрактивним за посетиоце. Поред дегустације врхунских вина, свака од винарија нуди занимљиву причу о свом настанку¹¹, пореклу породице власника¹² или простору у којем се налази.¹³ Причом се привлаче туристи којима се, поред дегустације вина, често у породичном ресторану нуде и аутентични произ-

Дворишни изглед винарије Де Таржал
 Представа оснивача винарије Де Таржал
 Вински подрум са дрвеним бачвама,

¹¹ Први власник и оснивач винарије Де Таржал (*de Tarczal*) је Геза дел Адами де Таржал (*Geza dell'Adami de Tarczal*), адмирал краљевске аустроугарске гарде, који је земљу под виноградима добио као мираз своје жене, грофице из чувене породице Алберти (*Alberti*). Његова слика налази се на етикети најбољег вина из ове винарије *marzolino superiore*.

¹² Оснивач винарије Албино Мартинели (*Albino Martinelli*) је далеки предак из XVII века, који се са осамнаесторо деце 1717. године доселио у Трентино из области јужно од језера Гарда.

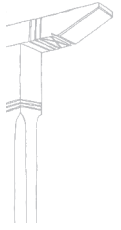
¹³ Дворац Ноарна (*Castel Noarna*) саграђен је у XII веку, а проширен и дограђен у XV, када је породица грофа Лодрон (*Lodron*) постала једна од најбогатих и најутицајнијих у области Валагарина. У време католичке инквизиције у затворским ћелијама овог

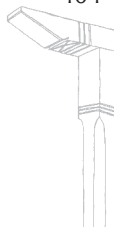

води домаће кухиње. За разлику од простора за процес производње, опремљеног модерном механизацијом, подруми где се чувају бачве са вином остали су непромењени. Зидани су каменом, дебелим зидовима обезбеђујући константну температуру током читаве године, и укопани су дубоко у земљу, испод куће. До масивних дрвених врата подрума, са занимљивим кованим звекирима (алкама), воде стрма степеништа, често са оградама од кованог гвожђа.

Унутрашњост подрума је различите величине, зависно од површине винограда који власник поседује, односно од количине произведеног вина. Подови су првобитно били земљани или поплочани каменом. Такви се још увек могу наћи у овој области, мада је већина бетонирана или је постављен под од цигле, како би простор туристима био приступачнији. Таванице на свим подрумима су лучне, што се објашњава бољом циркулацијом ваздуха и повољнијом температуром.

Бачве за вино смештене у подрумима различите су запремине, старости и материјала. Најатрактивније за туристе су дрвене бачве великих запремина и старости, на којима се понегде могу видети дрвене табле са написаном врстом вина и годином производње. На неким од сачуваних дрвених бачви могу се видети утиснути грбови произвођача. Најчешће су то били мајстори из северне провинције Алто Адиђе, док су богатије винарије набављале бачве и из Француске. За њихову израду коришћена је квалитетна храстова грађа из Славоније. Поред дрвених, у циљу усавршавања процеса производње, купују се цистерне од нерђајућег челика или плексигласа, које имају у свом саставу терморегулаторе за контролу процеса врења. У појединим винаријама (*Albino Martinelli*) и даље се могу видети зидане бетонске бачве, направљене у темељима куће у време њене градње почетком XX века, које сада служе само у тури-

стичке сврхе да би се посетиоцима представио један период винарске историје Трентина.

Кроз пројекат *Пуџ вина и укуса долине Валагарина* све винарије су укључене у итинерер, и то као места у којима се може упознати процес производње, дегустирати вино, али и организовати славље у породичном ресторану или преспавати у објектима агротуризма. Нарочито је специфична позиција дворца Ноарна јер се од осталих разликује по старости и занимљивој историји. Будући да је саграђен у XII веку, а затим проширен у XV и осликан у XVI веку, садашњи власници, који су дворац купили од чувене и богате породице Лодрон, вишевековних власника, очували су у њему дух средњег века. Поред примања посетилаца винарију, дворац је отворен и у вечерњим сатима, када се под светлом бакљи организују различите културне манифестације.

Пуџ вина и укуса области Пијана Роталијана основан је нешто касније по угледу на исти пројекат у области Валагарина. Од 2006. године окупља око 50 учесника уједињених око идеје промовисања подручја и показивања гостољубивости становника овог дела Трентина. Пијана Роталијана смештена је на северу провинције, између планинских венаца, у песковитој алувијалној равни на којој успевају најквалитетније сорте винове лозе. По површини ова област је најмања у Трентину. Иако је број учесника у пројекту мањи него у другим областима, ипак се велике количине грожда предају индустријским погонима.¹⁴

Најзначајнији производи овог подручја, поред стандардних и широко распрострањених сорти, јесу вино од аутохтоне врсте теролдего (*Teroldego*) и пенушаво вино спуманте (*Spumante Metodo Classico*). Вино се производи у винаријама са дугом породичном традицијом, па је у складу са тим направљена јасна разлика између винарија и домаћинства која се

Флаше са вином
у подруму дворца Ноарна

Подземни тунел до винског подрума,
винарија Доригати

дворца затваране су жене за које се веровало да су вештице. После суђења на ломачи су спаљене три вештице, које су заштитни знак вина *meccuria* из ове винарије (представљене су на етикети).

¹⁴ Један од најпознатијих произвођача вина у Италији, винарија Ротари (*Rotari*), смештена је у општини Мезоломбардо (*Mezzolombardo*), која је део зоне Пијана Роталијана.

Прозор винарије Де Таржал

баве агротуризмом. Велике старе породичне винарије не баве се пружањем угоститељских услуга, већ само омогућују туристима да се упознају са процесом производње и да дегустирају вина. Посебна пажња посвећује се одржавању винарија у којима најстарији делови потичу из времена оснивања (XVII–XIX век), а проширењем производње и потребом за новим смештајним капацитетима дограђивани су објекти, уз обавезно уписивање године градње на њима.

Подруми су, као и претходно описани, укупани испод винарија и кућа дубоко у земљу, где је температура константна током читаве године. Како је број породичних винарија мали, виногради се простиру на великим површинама (и до 20 хектара), па су вински подруми толико пространи да у њих може стати читав производња. У подрумима су делимично сачуване старе дрвене бачве за вино, мада су уз реновирање и модернизацију винарије набављене и нове дрвене бачве, али и цистерне од нерђајућег челика. У деловима винарија који су дограђени почетком XX века саставни део подрума су бетонске бачве у зидовима, које се у склопу најновије модернизације и опремања руше, јер су изгубиле функцију. Овај процес је веома компликован будући да су бачве узидане у темеље кућа и захтева детаљну грађевинску и статичку студију.

Поред подрума са дрвеним бачвама велике запремине постоје и други потпуно различитог изгледа, што зависи од врсте вина које се производи и процеса производње. Један од карактеристичних производа подручја Пијана Роталијана је пенушаво вино *сџуманџе* код којег процес ферментације траје пет година и то у стакленим флашама.¹⁵ Због тога винарије које производе ово вино уместо великих дрвених бачви поседују хоризонталне и косо постављене дрвене полице, како би се у њима чувало флаширано вино у различитим фазама ферментације.

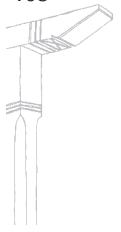
Пројектом *Пуџ вина и укуса у области Пијана Роџалијана* афирмисане су бројне породичне винарије са успешним пословањем у трајању више од једног века. Туристима у овом делу Трентина потпуно је осмишљен боравак, са посетама више винарија у којима се производе различите врсте вина. Поред тога борави се у ресторанима националне кухиње и малим породичним погонима за производњу других аутентичних производа (мед, сир и месне прерађевине).¹⁶ Посебно обележје овој области даје етнографски музеј који туристима пружа могућност упознавања са начином живота становника Трентина у прошлости, укључујући и традиционално виноградарство као важан сегмент привређивања и националног идентитета.¹⁷

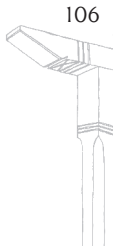
Узимајући у обзир све наведено, може се закључити да је концепцијом *Пуџ вина и укуса Трентина* остварен постављени циљ: задржавање становника у сеоским подручјима, оживљавање традиционалних начина производње вина у породичним винаријама и значајно промовисање једног подручја у Италији, али и ван граница земље. Кроз овај пројекат винарије које су константно радиле дуже од једног века отворене су за посетиоце, док оне које су привремено прекинуле рад поново су ревитализоване јер је у њима обновљена производња (Albino Martinelli), али и саграђени капацитети за смештај туриста. Уз вољу идејних твораца пројекта, који су сада председници и координатори пројеката у седам обла-

¹⁵ Након пет година флаше се отварају да би се из њих избацио сакупљени талог, затим се поново затварају под притиском и тек тада је вино спремно за дегустацију.

¹⁶ Нарочито се квалитетом издвајају сиреви из овог подручја, јер се за њихову производњу користи пуномасно кравље млеко, сакупљено током летњег боравка на испаши у планинским пашњацима.

¹⁷ Етнографски музеј (*Il Museo degli Usi e Costumi della Gente Trentina*) налази се у насељу Сан Микеле ал Адиџе (San Michele all'Adige).

сти на које је Трентино подељен, иза читавог пројекта је стала државна администрација кроз доношење закона и других пратећих аката којима је пројекат дефинисан. Овим је читав посао добио додатну дозу озбиљности, што је обавезујуће за све учеснике, јер је *Пушјеви вина и укуса Тренти́на* постао један од најзначајнијих маркетиншких подухвата провинције и у туристичком смислу њен симбол.

Покушаји ревитализације винских подручја у Србији за сада имају врло ограничен успех и најчешће су сведени на личну иницијативу појединаца. Обновљени вински подруми (винице, пивнице) су малобројни и послују у веома отежаним условима, лишени разумевања локалне заједнице и републичких органа. Недостатак основних услова за бављење руралним, културним или агротуризмом, као што су постојање адекватне путне мреже или решена инфраструктурна питања, представљају проблеме који се не могу лако и брзо решити, већ захтевају студиозан рад свих заинтересованих појединаца и релевантних институција. Као позитиван пример и предлог за превазилажење постојећих проблема може да послужи пројекат *Пушје вина и укуса Тренти́на*, у који су се укључили представници аутономне провинције, локалне и државне власти, утемељујући га доношењем нових закона. Наравно, не може се заобићи чињеница да су представници власти ове италијанске провинције препознали туризам (посебно агротуризам) као потенцијал за развој, што у Србији још увек није случај.

Полице са винским флашама
у подруму дворца Ноарна

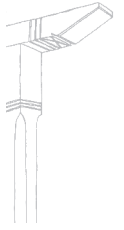

Подрум под сламом
у пољани Жежевица

МОГУЋНОСТИ ЗАШТИТЕ И РЕВИТАЛИЗАЦИЈЕ
ПОЉАНА АЛЕКСАНДРОВАЧКЕ ЖУПЕ

Повољан географски положај и трагови насељавања од периода млађег неолита указују на то да је Александровачка Жупа одувек привлачила нове становнике, који су се због доброг састава земљишта и климе у највећем броју бавили пољопривредом, и то претежно виноградарством. Потврде за то налазимо и у изворима из средњег века у којима је Жупа означена као подручје производње вина за српске манастире.

Виноградарством и производњом вина бавили су се, поред Жупљана, становници планинских села Копаоника, Жељина и Гоча, који због удаљености нису били у могућности да у току једног дана дођу у виноград, обаве посао и врате се у село. Из тог разлога су у Жупи почели да праве куће са подрумима, за које се усталио термин подрум, а изградњом више кућа на једном месту настале су групе објеката које су добиле име пољане. Бројне пољане за које је речено да подсећају на крупне беле цветове разасуте по зеленој површини са великим бројем збијених подрума у њима, до половине XX века представљале су један од симбола ове регије.

Индустријализација земље, спроведена у другој половини XX века, унела је промене и у изглед пољана и начин градње подрума у њима. Привредна слика Жупе значајно се променила 1956. године отварањем предузећа Вино Жупа, а касније и других индустријских погона (Жупљанка, Бемикс, Жељин, Прва Петолетка, Дискос), у којима се запошљава највећи број становника Жупе, али и бројни досељеници из планинских села. Дотадашње примарно занимање – виноградарство, бива потиснуто у други план, што се посредно одражава и на изглед и стање виноградарских пољана.

Убрзано досељавање становништва изазвало је ширење града Александровца, као административног, културног, образовног и индустријског центра и укључивање неких пољана у урбану матрицу града. Ново стање пољана директно зависи од просторне удаљености од центра града. Пољане најближе граду новоградњом су спојене са њим и постале приградска насеља. У нешто удаљенијим пољанама примарна функција је делимично изгубљена, а део становништва стално насељен. Један број пољана најудаљенијих од града сачувао је своју примарну функцију, али су објекти у њима прилично девастирани.

Разматрањем степена урбанизације пољана и нивоа девастације подрума, искристалисали су се узроци напуштања и нестајања пољанских кућа, који се могу сврстати у четири групе. Прву групу чине привредни узроци и то, на првом месту, изградња индустријских погона, која је означила почетак смањења бављења виноградарством, али и знатно ма-

њу индивидуалну традиционалну производњу алкохолних пића, пошто је све преусмерено на предузеће Вино Жупа. Другу групу чине економски узроци који се огледају у повећању животног стандарда, приступачности моторних возила, трактора и остале механизације неопходне за гајење и прераду винове лозе. Трећа група су природни услови – атмосферске падавине које доприносе пропадању пољанских кућа због недостатка текућег одржавања. Такође се не сме заборавити утицај земљотреса из 1980. године на пољанске куће грађене slabим материјалима. Насељавање становника из планинских села у Жупу, праћено изградњом нових објеката и рушењем старих пољанских кућа, као и исељавање у земље Западне Европе и напуштање старих кућа, убрајају се у демографске узроке.

Приземни подрум са ајатом у пољани Куманац

Примери ревитализације винских подрума

Дуга виноградарска традиција у Србији не везује се само за подручје Жупе, већ и за друге крајеве где се производи квалитетно вино. Иако су у готово свим деловима Србије, у којима се становништво бавило виноградарством и винарством, грађени вински подруми, у највећем броју су порушени па о њиховом постојању сведоче само сачувани подаци у литератури. Ови објекти су се разликовали по имену (винице, пивнице/пимнице, подруми, колибе) и по начину градње (изгледу, конструктивном склопу и материјалима), али је основна функција иста за све. Њихово напуштање и убрзано нестајање, такође је заједничко за све врсте објеката, без обзира на подручје у којем су грађени. Због оваквог стања, подстакнути идејама руралног и културног туризма, власници су реконструисали објекте и покушали да их ревитализацију.

Приземни подруми са ајатом
у пољани Покреп

За разлику од винских подрума у Србији, обновљених са различитим успехом, у провинцији Трентино у Италији 2001. године покренут је туристички пројекат Путеви вина и укуса Трентина, у оквиру којег основну понуду у пет од седам регија на које је провинција подељена, чине обилазци винарија са дегустацијом вина. Овим пројектом постигнут је жељени циљ: спречена је депопулација села, али је и обављена промоција подручја и његових специфичних производа.

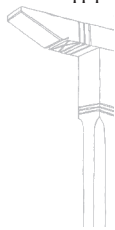
Предлог за заштиту жупских пољана

Основни разлог пропадања и нестајања виноградарских пољана у Жупи, као и сличних објеката у другим деловима Србије, јесте смањено узгајање винове лозе, а самим тим и смањена производња вина, на шта указују све анализе пописа.¹

Уништавање површина под виноградима константно је у дужем временском периоду, а као главни разлози наводе се старост винограда, велико заостајање у обнови старих засада, напуштање косих терена непогодних за примену механизације, све скупља радна снага која се мора плаћати јер се у пољопривредним домаћинствима умањује број радно способних чланова. Веома важну улогу у напуштању виноградарства имају финансијски проблеми виноградарара – недостатак повољних кредита за нове засаде, недостатак кредита за набављање механизације, неповољна и неприхватљива откупна цена грозђа и кашњење исплата.

Све мања индивидуална производња условила је смањење парцела под виноградима, као и производне капацитете домаћинстава, који су у највећем броју били смештени у подрумима виноградарских пољана.

¹ Године 1980. под виновом лозом је било 101.508 хектара, до 2005. површина се смањила на 69.000 хектара, а према резултатима најновијег пописа пољопривреде из 2012. површина под виноградом у Републици Србији износи 22.150 хектара, од чега је на територији Жупе 1.773 хектара (Александровац 1.531, Брус 242). Извор: интернет сајт Пољопривредне стручне службе Србије <http://www.psss.rs> (post 06.05.2009) и интернет сајт Републичког завода за статистику <http://popispoljoprivrede.stat.rs/> (Резултати пописа пољопривреде), приступ 21. 03. 2014. године.

Пропадање пољана представља логичну последицу систематског уништавања индивидуалне производње и фаворизовања индустрије, што је у Жупи започело 1956. године оснивањем предузећа за прераду грожђа *Вино Жуйа*. Новоосновано предузеће примило је велики број радника и тиме смањило радну снагу у домаћинствима, а са друге стране започело откуп грожђа за своју производњу, у почетку по веома добрим откупним ценама. Индивидуални произвођачи налазили су бољу рачуницу у продаји грожђа предузећу него у сопственој производњи за коју нису имали развијено тржиште. Појединци који нису напустили индивидуалну производњу вина били су принуђени да се боре за опстанак против повлашћене и надмоћне конкуренције, а борба је трајала до деведесетих година XX века, тј. до пропасти предузећа.

Приватизација комбината *Вино Жуйа*, обављена у децембру 2002. године, није у значајној мери утицала на повећање производње грожђа, зато што се, уместо вина, као најважнији бренд комбината истакао воћни сок *La Vita*. О фаворизовању производа од воћа потврду може дати комплетан асортиман комбината у којем они доминирају.²

Усмеравање производње на прераду воћа у предузећу *Вино Жуйа* изазвало је неку врсту револта код потомака некадашњих великих и познатих виноградара и винара који не желе да се у Жупи заборави на вишевековну винарску традицију. Обнављају се старе породичне винарије у којима се не производи само за сопствене потребе, већ и за продају. Жупска вина се, добрим квалитетом и повољном ценом, враћају и полако освајају тржиште.³ Повећање броја индивидуалних произвођача и њихови успеси на сајмовима најбоље се могу пратити на традиционалној *Жуйској берби*, туристичкој манифестацији која се сваког септембра месеца, у време бербе грожђа у околним виноградима, одржава у Александровцу.

Комплекс Винарије Ивановић

Вински подрум Винарије Ивановић

² Производни програм компаније чини 30 врста бистрих, мутних, кашастих сокова и нектара, освежавајућа пића, замрзнут програм, мармеладе и компоти, поврће. На 73. Међународном пољопривредном сајму у Новом Саду, у мају 2006, *Вино Жуйа* је освојила четири шампионска звања за групе производа и Велики шампионски пехар као *Ајсолујни шампион квалитетна у преради воћа и њоврћа и производњи воћних сокова*. Успех је поновљен на Сајму следеће године на којем су добијена два шампионска пехара у истој категорији. Поред воћа, компанија производи 16 врста вина, црвених седам врста (међаш црни, ас црњак, кратошија, вранац, српско црвено, кадарка, *cabernet sauvignon*), ружичастих две (розе, ружица) и белих седам (грашевина, међаш бели, ризлинг, *chardonnay*, златни ризлинг, смедеревка, српско бело), ракије од грожђа и воћа и ликер.

³ Вина из више од 50 малих винарија извозе се у земље Европске уније, а од 2007. године из винског подрума Раденковић вино се извози и у Јапан. Винарија *Будимир* највећи део производње извози у САД, а затим и у Пољску, Данску, Холандију, Белгију и Немачку.

⁴⁴ За разлику од Србије која у веома малој мери помаже развој пољопривреде, као позитиван и добар узорни пример наводи се Хрватска, чије Министарство пољопривреде је веома активно подстицало подизање нових воћњака и винограда. Наиме, по приступању Европској унији (01. 07. 2013) Хрватској није дозвољено повећање површина под виноградима (исто важи и за Србију), па је Влада још 2004. године донела *Оперативни програм подизања трајних насада* са циљем подизања нових 13 хиљада хектара винограда у року од четири године. Ин-

Године 2013. Жупска берба организована је по јубиларни 50. пут, а као најатрактивнија дешавања сваке бербе истичу се фонтана вина, винска улица, са богатом понудом производа од грожђа, жупска свадба и избор краљице вина.

Будући да се Србија спрема за прикључење Европској унији тренд повећавања површина под виноградима (као и других култура које су српски извозни производи) треба да буде један од приоритета Министарства пољопривреде. Међутим, Попис пољопривреде обављен 2012. године дао је поражавајуће резултате. Упркос обнављању индивидуалне производње, површине под виноградом у Србији су значајно смањене због непостојања подршке државне администрације. Оснивање фондова за унапређење винарства и виноградарства индивидуалног сектора⁴ пружило би наду за заштиту и оживљавање виноградарских пољана, јер једино јаки индивидуални произвођачи који имају интереса обнављају пољанске куће. Тежња винара да производе по традиционалној технологији без употребе механизације није неуобичајена, а у склоности ка традиционалном начину видљива је и жеља за изградњом или обновом старих виноградарских подрума.

Ипак, овакви покушаји заштите вредног културног и градитељског наслеђа нису довољни за обављање техничке заштите читавог комплекса, али ни за много важнију ревитализацију. Заштита појединачних обје-

ката добра је за покретање иницијативе коју треба да подрже остали власници, локална самоуправа и републички органи (Министарство културе и информисања, Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде, Министарство трговине, туризма и телкомуникација – Сектор за туризам, Министарство спољних послова – Сектор за дијаспору). Потребно је спровести опсежнија мултидисциплинарна истраживања, конзерваторско-реставраторске радове и коришћењем добијених резултата направити одговарајући пројекат ревитализације са утврђеном динамиком спровођења.⁵ Наведени примери заштите винарских подрума могу да послуже као огледни примери за жупске пољане, са циљем избегавања проблема и грешака које су се јавиле при постојећим покушајима заштите и ревитализације, али и са пружањем могућности утврђивања позитивних елемената и њихове добре примене.

Будући да су виноградарске пољане изузетно вредно културно наслеђе (етнографско и архитектонско), служба заштите културних добара је осамдесетих година XX века покренула поступак њиховог утврђивања за просторне културно-историјске целине. Такође, након разорног земљотреса, 18. маја 1980. године, надлежни Завод за заштиту споменика културе из Краљева обавио је истраживачке и радове на техничкој зашти-

дивидуални произвођачи за подизање једног хектара винограда добијали су финансијски подстицај у износу од 33,5 хиљада куна (тада око 4.000 €), односно 45 хиљада куна (5.500 €) у деловима земље са тежим условима за бављење пољопривредом. Предвиђени износи чинили су 25% укупно потребних средстава за подизање нових винограда. Извор: сајт Министарства пољопривреде Републике Хрватске/потпоре/оперативни програми/трајни насади (<http://www.mps.hr>), приступ 13. 03. 2014. године.

⁵ Истраживања треба да обухвате анализу свих објеката и начелну категоризацију према степену оштећења, успостављање контаката са власницима и утврђивање њихове заинтересованости за читав пројекат, проналажење фондова код којих се може аплицирати за средства за реализацију пројекта и сл.

Три са бунаром
у пољани Покреп

Винарија *Будимир*,
нова зграда из 2006

Споменица
деде Живадина Здравковића

ти објеката у пољанама Лукаревина и Покреп. Конзерваторски радови који су трајали неколико година прекинути су финансијском кризом.

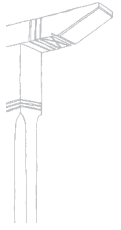
Министарство културе и информисања Републике Србије, у вишегодишњој кампањи исфинансирало је обнову манастира Дренча (XIV век) у истоименом селу код Александровца, а надамо се да ће неко показати интересовање и за улагање у заштиту и презентацију и другог културног наслеђа Жупе. Министарство за дијаспору се 2008. године укључило у промовисање културног наслеђа Жупе кроз финансирање пројекта Жупа земља вина и манастира⁶ у оквиру којег је штампан пропагандни материјал за Жупску бербу и обављена медијска промоција виноградарских пољана у земљи и у дијаспори. Циљ овог пројекта је био привлачење донатора из земље и иностранства за извођење техничке заштите пољанских кућа, али је очекивани резултат изостао. Завод за заштиту споменика културе Краљево безуспешно је, у два наврата (2009. и 2013), конкурисао код Министарства културе и информисања РС са пројектом Реконструкција виноградарског подрума Верке Лапчевић и других, објекта утврђеног за непокретно културно добро – споменик културе.

Будући да досадашњи покушаји заштите виноградарских подрума нису наишли на подршку релевантних државних институција, у заштити виноградарских пољана мора се развити нова стратегија. Узимајући у обзир чињеницу да су виноградарске пољане економски објекти и да се налазе у руралним подручјима, може се размишљати и о оснивању еко-музеја. Посебну погодност за могућу реализацију ове идеје представља чињеница да у непосредној близини пољана постоје обновљени виногради који се обрађују и на којима ради локално становништво, чије активно учешће је један од основних принципа на којима почива еко-музеј. Како ови музеји нису затвореног типа и везани за један објекат, већ за већи

⁶ Подносилац пројекта била је невладина организација Центар за развој Жупе из Александровца.

Спратни подрум
у пољани Велика црвена јабука

број културних тачака, представљају идеалан облик заштите и ревитализације ширег подручја (Грујовић Брковић, Нишавић 2014).

Као потенцијална подручја са културним вредностима намећу се поједине пољане (на првом месту Лукаревина, утврђено непокретно културно добро), александровачки музеји (Завичајни музеј Жупе и Музеј винарства и виноградарства), активни вински подруми и подруми са изузетним породичним причама, атрактивним за туристе.⁷ На почетку пројекта требало би укључити активне винарије, а затим постепено покренути и остале заинтересоване, уз обнову старих пољанских кућа и комплекса. Читава идеја ревитализације подручја била би заснована на производњи вина као једној од најстаријих жупских традиција, са акцентом на туристичком обиласку породичних винарија уз дегустацију традиционалних породичних производа – хране и пића. Поред гастрономског доживљаја, посетиоци би се упознали са специфичним предметима овог краја, које би као сувенире и минијатурне макете могли понети за успомену.⁸

Један од добрих покушаја ревитализације старих подрума и њихове презентације је пројекат *Пути вина Србије*, кроз који је направљена јединствена база података о винским турама. Пројекат даје информације о винским подрумима и њиховој понуди, смештајним капацитетима, туристичким атракцијама у винским регионима и др., са циљем њихове промоције и подстицања комерцијалних контаката. У бази података налази се неколико винарија из Жупе (Ивановић, Минић, Раденковић и др.).⁹

Винарија *Ивановић* налази се недалеко од центра Александровца, а своје постојање и рад заснива на дугогодишњој традицији. У комплексу винарије налази се кућа из међуратног периода (1939), испод које је пространи, дубоко укопани, вински подрум. Поред куће смештена је сала за дегустацију, направљена на темељима старог ајата, саграђеног за смештај судова коришћених у производњи вина. У својој основној делатности власници винарије се залажу за одржавање изузетно високог квалитета вина, што је потврђено проглашавањем власника Драгослава Ивановића за витеза вина.¹⁰ Истовремено ова породица пажњу посвећује промовисању винарства и виноградарства кроз пријем посетилаца, којима је омогућено да обиђу вински подрум и упознају се са процесом производње. За групне посете организује се вински ручак са дегустацијом вина из производне палете винарије, све употпуњено софистицираним амбијентом и причама власника о историји породице, легендама и анегдотама.

Нешто другачија прича везана је за Винарију *Будимир* из Великог Борја, која негује традицију производње вина од 1878 године.¹¹ Винарија је данас смештена у новом објекту (из 2006) и производи вина по традиционалним знањима која је деда Будимир Здравковић (1934) стицао током свог дугогодишњег бављења виноградарством и винарством, али уз имплементацију одређених предности модерних технологија. У саставу винарије налази се сала за дегустације где се организује дочек група посетилаца којима се нуде вина из производне палете ове винарије. У непосредној близини новог објекта налази се стари вински подрум у којем су, поред посуда за чување вина, погледу посетилаца доступне многобројне награде и признања које је ова винарија заслужено добила за

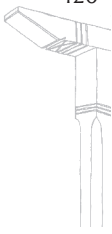
⁷ Винарије са интересантном породичном историјом су бројне. Посебно се истиче прича Драгољуба Марковића из села Шљивова код Александровца: школовао се у Француској, одакле је донео рецептуру за производњу коњака. У својој винарији, где је имао изузетне смештајне капацитете за готове производе, започео је производњу вињака који је продавао широм Србије. Национализацијом 1945. године породици је одузета сва имовина: комплетно домаћинство, кућа и помоћне зграде са свим покућством, и све површине под виноградом, а Драгољуб и његов брат су оптужени за сарадњу са окупатором током Другог светског рата. Одузета рецептура за производњу вињака примењена је у производњи комбината *Рубин* из Крушевца. Доношењем Закона о враћању одузете имовине и обештећењу (2011. и 2013) ова прича је поново актуелизована.

⁸ Производња и продаја сувенира је још један вид укључивања чланова заједнице у развој туризма.

⁹ Више о Пројекту на <http://www.putvinasrbije.rs>

¹⁰ Вински витешки ред *Монах Дорошеј* из Жупе основан је на празник Св. Трифуна, 14. фебруара 2006. године, а Драгослав Ивановић један је од четири оснивача овог витешког реда.

¹¹ Година 1878. узима се као година оснивања винарије јер је тада један од предака, Живадин Здравковић, одликован од стране кнеза Милана Обреновића за заслуге у ослободилачким ратовима. У породици је веома живо предање о деди Живадину, који је уочи важне борбе дошао кући и узео вино којим је војска причешћена пред битку.

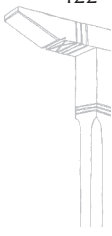
квалитет својих производа. Читав комплекс саграђен је у старој пољани Велико Борје, на месту где је био стари подрум Здравковића, окружен пространим породичним виноградима.

С обзиром на чињеницу да опстанак и будућност виноградарских пољана у Жупи директно зависе од привредног развоја подручја, као и могућности бављења виноградарством уз остваривање прихода од те делатности, пројекти попут наведеног *Пуша вина* (који промовишу произвођаче нудећи им могућност зараде) и индивидуалних активности малих винара су драгоцени. Јасно је да једино приход од виноградарства може да обезбеди заштиту подрума, кроз њихово враћање у првобитну функцију отварањем малих винарија или претварањем у ресторане и смештајне капацитете. Реализација зависи од ангажовања читавог друштва и жеље да се очувају традиционални објекти, али и могућности приступања различитим европским фондовима. На примеру винарија у италијанском Трентину може се видети да је реализација ове идеје могућа и да је испуњен концепт самоодрживости, који представља полазну основу за приступ финансијским фондовима. Међутим, иза читавог пројекта морају да стану надлежни државни органи, а почетак преговора о приступању Европској унији отвара многа врата за реализацију сличних пројеката у Жупи.¹²

Рушевине подрума у Боћској пољани

¹² Села провинције Трентино чланови су светске мреже еко-села (The Global Ecovillage Network: www.ecovillage.org) и европске мреже села која се баве руралним туризмом (European Network of Village Tourism: www.genuineland.com). Оваква удружења и промовисање преко њих значајно доприносе концепту самоодрживости и повећавању прихода.

Аврамов 1997: Л. Аврамов, *Виноградарство*, Београд: Завод за уџбенике.

Антонић 1984: Д. Антонић, Утицај града Крушевца на културу становања у приградским селима, у: П. Влаховић (ур.), *Зборник радова ЕИ*, књ. 14–16, Београд: Етнографски институт САНУ, 159–167.

Барџес 1988: Е. V. Bardžes, *Razvoj grada (uvod u istraživački projekat)*, у: S. Vujović (прir.), *Sociologija grada (sociološka hrestomatija)*, Београд: Zavod za udžbenike, 146–157.

Бјелица 2002: П. Бјелица, Село Србије и његове перспективе (осврт на протекли развој и стање), у: Р. Богдановић и др. (ур.), *Село у новим развојним условима*, Београд: Удружење урбаниста Србије, 3–12.

Братић, Малешевић 1982: Д. Братић, М. Малешевић, Кућа као статусни симбол, у: Д. Бандић (ур.) *Етнoлошке свеске*, IV, Београд: Етнолошко друштво СР Србије, 144–152.

Брборић 2006: И. Брборић, Жупски посланици у Народној скупштини Краљевине СХС – Југославије, у: Д. Бонџић, И. Брборић (ур.), *Жупски зборник*, бр. 1, Александровац: Завичајни музеј Жупе, 87–99.

Брборић 2009: И. Брборић, Прилог за проучавање историје виноградарства и винарства Жупе, у: Д. Бонџић, И. Брборић (ур.), *Жупски зборник*, бр. 4, Александровац: Завичајни музеј Жупе, 149–158.

Вукосављевић 1983: С. Вукосављевић, Историја сељачког друштва, књ. III Социологија сељачких радова, у: Р. Лукић (прir.), *Посебна издања књ. DXLVIII, Одељење друштвених наука књ. 89*, Београд: САНУ.

Ганс 1988: H. Gans, *Urbanizam grada i predgrada kao način života*, у: S. Vujović (прir.), *Sociologija grada (sociološka hrestomatija)*, Београд: Zavod za udžbenike, 176–194.

Гарић 2003: М. С. Гарић, *Практикум из виноградарства*, Приштина: Пољопривредни факултет.

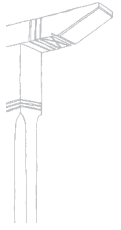
Гербран, Шевалије 2004: А. Gerbran, Ž. Ševalije, *Rečnik simbola (mitovi, snovi, običaji, postupci, oblici, likovi, boje, brojevi)*, Novi Sad: Stylos.

Грујовић Брковић, Нишавић 2014: К. Грујовић Брковић, Л. Нишавић, Еко-музеј Ибарске долине: потенцијали и могућности оснивања, у: М. Вукановић (ур.), *Градишњско наслеђе у Србији. Зборник у часопису Доброслава Бојка Павловића*, Београд: Завод за проучавање културног развитака, 321–350.

Дероко 1950: А. Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд: Просвета.

Дероко 1974: А. Дероко, *Народна архитектура*, књ. II, *Фолклорна архитектура у Југославији*, Београд: Научна књига.

Дрљача 1967: Д. Дрљача, Могућности за стварање етно-парка Штубичке пивнице, у: Томислав Мијовић (ур.) *Развиштак (часопис за друштво и истраживања културу и уметност)*, 4–5, Зајечар: Центар за културу града Зајечара, 33–35.

Ђекић 2003: М. Ђекић, Традиционално градитељство Велике Хоче, у: М. Менковић (ур.), *Велика Хоча: Бисер Метихије*, Београд: Центар за очување наслеђа Косова и Метохије MNE-MOSYNE, 79–123.

Жикић 1997: А. Д. Жикић, Крајинска насеља доњег Тимока (Рогљево, Смедовац и Вељково), Библиотека *Хронике села*, Београд: Одбор САНУ за проучавање села.

Жикић, Ђорђевић 1999: А. Д. Жикић, Ђорђевић, Рајац виноградарско насеље доњег Тимока, Библиотека *Хронике села*, Београд: Одбор САНУ за проучавање села.

Здравковић 1970: И. Здравковић, *Средњовековни градови у Србији*, Београд: Туристичка штампа.

Ивановић 2003: М. Ивановић, Велика Хоча кроз векове, у: М. Менковић (ур.), *Велика Хоча: Бисер Метихије*, Београд: Центар за очување наслеђа Косова и Метохије MNE-MOSYNE, 21–44.

Јанковић 2002: М. Јанковић, Политика урбанизације и однос према селу у новим друштвено-економским условима, у: Р. Богдановић и др. (ур.), *Село у новим развојним условима*, Београд: Удружење урбаниста Србије, 88–95.

Јовановић 1940: К. Јовановић, Неготинска Крајина и Кључ, у: Ј. Ердељановић (ур.), СЕЗ књ. LV, *Насеља и порекло становништва*, књ. 29, Београд: СКА, 1–388.

Јовановић 1903: Љ. Јовановић, Млава, у: Ј. Цвијић (ур.), СЕЗ V, *Насеља српских земаља*, књ. 2, Београд: СКА, 247–429.

Јовановић 1984: М. Јовановић, Стално праћење промена у народној култури – преображај приградских насеља (Етнографски институт САНУ 1976–1980), у: П. Влаховић (ур.), *Зборник радова ЕИ*, књ. 14–16, Београд: Етнографски институт САНУ, 11–15.

Карацић 1964: В. С. Карацић, *Српски рјечник*, Београд: Просвета.

Карић 1887: В. Карић, *Србија опис земље, народа и државе*, Београд: Српска државна штампарија.

Каталог изложбе *Зайис о рајачким њивницама* (фотографије Јована Шурдиловића), Неготин, септембар 1997.

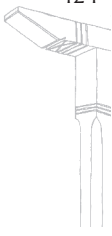
Крстановић 2002: Б. Крстановић, Народно градитељство Велике Хоче и српских села општине Штрпци, у: Б. Шекарић (ур.), *Гласник Друштва конзервативора Србије*, бр. 26, Београд: Друштво конзервативора Србије, 152–157.

Лутовац 1975: М. В. Лутовац, Жупско виногорје и виноградарска насеља у њему, у: М. Костић (ур.), *Зборник радова Географског института Јован Цвијић*, књ. XXVI, Београд: Географски институт Јован Цвијић, 1–21.

Лутовац 1980: М. В. Лутовац, *Жупа александровачка антропогеографска испитивања*, у: Б. Којић (ур.), СЕЗ XCIII, *Насеља и порекло становништва*, књ. 43, Београд: САНУ.

Марић 2006: М. Марић, Археолошки локалитети на територији Жупе александровачке, у: Д. Бонцић, И. Брборић (ур.), *Жупски зборник*, бр. 1, Александровац: Завичајни музеј Жупе, 27–44.

Марјановић-Душанић, Поповић 2004: С. Марјановић-Душанић, Д. Поповић, *Привајни животи у српским земљама средњега века*, Београд: СЛЮ.

Масловарић 1990: Д. Масловарић, Путевима лозољубља, у: каталог изложбе *Виноградарство и винарство у крушевачкој жупи*, Крушевац, октобар–новембар.

Менковић (ур.) 2004: М. Менковић (ур.), *Културно наслеђе*: Избор најзначајнијих докумената Савета Европе у области културног наслеђа, Београд: Центар за очување наслеђа Косова и Метохије MNEMOSYNE.

Мијатовић 1930: С. Мијатовић, Ресава, у: Ј. Ердељановић (ур.), СЕЗ XLVI, *Насеља и њихово сјановништво*, књ. 26, Београд: СКА, 97–239.

Милинчић, Сандић 2006: М. А. Милинчић, Д. С. Сандић, Општина Александровац: положај, основна обележја и однос према окружењу, у: Д. Бончић, И. Брборић (ур.), *Жупски зборник*, бр. 1, Александровац: Завичајни музеј Жупе, 9–26.

Милић 1965: V. Milić, *Sociološki metod*, Београд: Nolit.

Милићевић 1876: М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, књ. II, Београд: Државна штампарија.

Митровић 1984: Ђ. Митровић, Истраживање виноградарске пољане Покрп, у: Р. Николић, Р. Станић (ур.), *Гласник Друштва конзервативора Србије*, бр. 8, Београд: Друштво конзервативора Србије, 65–66.

Митровић 1998: М. М. Митровић, *Социологија села*, Београд: Социолошко друштво Србије.

Мишић 2010: С. Мишић, *Лексикон њагова и њихова средњовековних српских земаља*, Београд: Завод за уџбенике.

Младеновић 2003: А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, Београд: Чигоја штампа.

Музил 1988: J. Muzil, Urbanizacija u socijalističkim zemljama, u: S. Vujović (прir.), *Sociologija grada (sociološka hrestomatija)*, Београд: Zavod za udžbenike, 356–365.

Ненадовић 2002: С. М. Ненадовић, *Илустровани речник израза у народној архитектури*, Београд: Просвета.

Николић 1910: В. М. Николић, Из Лужнице и Нишаве, у: Ј. Ердељановић (ур.), СЕЗ XVI, *Етнолошка њрађа и расправе*, Београд: СКА.

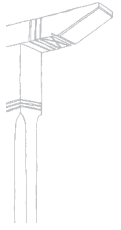
Ницовић 2008: М. Ницовић, По јутру се дан познаје – сећање на једно село и једну бербу, *Новине Жупске*, година I, број 5, Александровац, септембар 2008.

Новаковић 1912: С. Новаковић, *Законски сјоменици српских држава средњега века*, Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.

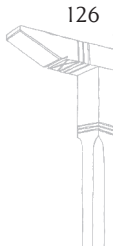
Новаковић 1965: С. Новаковић, *Село*, С. М. Ђирковић (прir.), Београд: СКЗ.

Павићевић–Поповић 1983: Р. Павићевић–Поповић, Лукаревина: виноградарско насеље у александровачкој жупи, у: Р. Николић, Р. Станић (ур.), *Гласник Друштва конзервативора Србије*, бр. 7, Београд: Друштво конзервативора Србије, 47.

Павићевић–Поповић 1984: Р. Павићевић–Поповић, Резултати истраживања неких облика етнографских целина, у: Р. Станић, Р. Финдрик (ур.), *Заштитна сјоменика народној њрадишљивости*, Београд: Друштво конзервативора Србије, 27–33.

- Павићевић-Поповић 1985: Р. Павићевић-Поповић, Стање и заштита жупских пољана, у: Р. Николић, Р. Станић (ур.), *Гласник Друштва конзерватора Србије*, бр. 9, Београд: Друштво конзерватора Србије, 29–30.
- Пантелић 1960: Н. Пантелић, Пивнице – пољане, у: Ш. Кулишић (ур.), *ГЕМ* 22–23, Београд: Етнографски музеј, 171–185.
- Пашалић 1967: Е. Раšалић, Problemi ekonomskog razvitka u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije, у: А. Benac (ur.), *Simpozijum o Ilirima u antičko doba*, posebna izdanja, knj. V, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 111–137.
- Перуничић 1971: Б. Перуничић, *Крушевац у једном веку 1815–1915*, Крушевац: Историјски архив Крушевац.
- Петровић 1949: П. Ж. Петровић Шумадијска Колубара, у: В. С. Радвановић (ур.), СЕЗ књ. LIX, *Насеља и њорекло сџановништва*, књ. 31, Београд: САНУ, 1–275.
- Пешић-Максимовић 1969: Н. Пешић-Максимовић, Један преживели облик народне архитектуре: атенички винарски подрум, у: М. Вуловић (ур.), *Зборник радова Народни музеја*, књ. I, Чачак: Народни музеј Чачак, 63–75.
- Пешић-Максимовић, Павићевић-Поповић 1980: Н. Пешић-Максимовић, Р. Павићевић-Поповић, Пољане: виноградарска насеља александровачке Жупе, у: Р. Станић (ур.), *Рашка баштина*, књ. II, Краљево: Завод за заштиту споменика културе Краљево, 239–258.
- Пуљиз 1988: В. Пуљиз, Seljaštvo u Jugoslaviji, у: М. Štambuk (ur.), *Sociologija sela*, 99–100, Zagreb: Institut za društvena istraživanja, 5–22.
- Радивојевић 1911: Т. Радивојевић, Лепеница, у: Ј. Цвијић (ур.), СЕЗ XV, *Насеља српских земаља*, књ. 7, Београд: СКА, 201–229.
- Савић 1969: О. Савић, *Крушевац и његова ујџицајна сфера*, посебна издања, књ. XXI, Београд: Географски институт Јован Цвијић.
- Савковић 1984: Д. Савковић, Промене у обичајима у приградским насељима индустријске зоне Крушевца, у: П. Влаховић (ур.), *Зборник радова ЕИ*, књ. 14–16, Београд: Етнографски институт САНУ, 201–229.
- Симоновић 1970: Ђ. Р. Симоновић, *Центри заједница села у Србији, сеоске варошице и сеоске чаршије*, Београд: Институт за архитектуру и урбанизам СР Србије.
- Станић 2006: Т. Станић, Вино Жупа: 50 година, у: Д. Бонцић, И. Брборић (ур.), *Жупски зборник*, бр. 1, Александровац: Завичајни музеј Жупе, 237–253.
- Стојанчевић 1984а: В. Стојанчевић, Етнолошка проучавања промена у приградским насељима индустријског подручја Крушевца, у: П. Влаховић (ур.), *Зборник радова ЕИ*, књ. 14–16, Београд: Етнографски институт САНУ, 123–158.
- Стојанчевић 1984б: В. Стојанчевић, Савремене промене у породичном животу и обичајима, браку, сродничким односима и друштвеном обичајном животу у приградским селима Крушевца, у: П. Влаховић (ур.), *Зборник радова ЕИ*, књ. 14–16, Београд: Етнографски институт САНУ, 169–199.
- Ђупурдија 1993: Б. Ђупурдија, *Сџамбена архџијекџура субоџицких салаша, мајура и џољоџри-вредних комбинаџа*, Нови Сад: Прометеј.

Ђирковић 1974: С. Ђирковић, Студеничка повеља и студеничко властелинство, у: Ф. Баришић (ур.), *Зборник Филозофског факултета*, XII/1, Београд: Филозофски факултет, 311–319.

Финдрик 1994: Р. Финдрик, *Народно неимарство сџановање*, Сирогојно: Музеј Старо село.

Хасанбеговић 1968–69: Р. Хасанбеговић, Архитектура сеоске куће и привредних зграда у Неготинској Крајини, у: С. Зечевић (ур.) *ГЕМ* 31–32, Београд: Етнографски музеј, 241–262.

Цвијић 1966: Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље Основи антропогеографије*, Београд: Завод за издавање уџбеника СР Србије.

Чајкановић 1985: В. Чајкановић, *Речник српских народних веровања о биљкама* (приредио и допунио В. Ђурић), Београд: СКЗ, САНУ.

Челеби 1967: Е. Čelebi, *Putopis, odlomci o jugoslavenskim zemljama*, Sarajevo: Svjetlost.

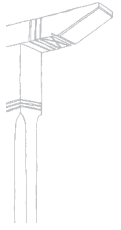
Остали извори

Дипломски рад

Маја Новаковић, *Насџанак, сџање и ѡерсџекџива ѡљане у Доњем Сџањеву*, дипломски рад на Одељењу за етнологију Филозофског факултета Универзитета у Београду, септембар 1980.

Интернет адресе

<http://webrzs.stat.gov.rs/website/>
www.pks.rs/privredasrbije/statistika
www.aleksandrovac.rs
www.muzejzupe.org.rs
www.zupskaberba.rs
www.mnemosyne.org.rs
www.chwb.org
www.sida.se
www.stradedelvinodeltrentino.it
www.bereilvino.it
www.trentinobalcani.eu
www.ecovillage.org
www.genuineland.com
www.plantprs.org.rs
www.transowine.com
www.psss.rs
popispoljoprivrede.stat.rs
www.mps.hr
www.putvinasrbije.rs
<http://velikahoca.webs.com/>

Списак илустрација

Изглед кључа подрумских врата, пољана Вуков До, снимила Љ. Ђурица, архитекта, 1974, документација Завода за заштиту споменика културе Краљево, обрадила и припремила за штампу М. Урошевић, грађ. инжењер

Панорама Жупе, август 2014, фото Далибор Анђелковић

Алка на подрумским вратима објекта у пољани Покреп, снимиио Ђ. Митровић, архитекта, 1983, документација Завода за заштиту споменика културе Краљево, обрадила и припремила за штампу М. Урошевић, грађ. инжењер

Лукаревина, изглед 1983, теренски цртеж, аутор Ђ. Митровић, архитекта, документација Завода за заштиту споменика културе Краљево

Подрум покривен сламом, пољана Калуђерско Брдо, документација Завода за заштиту споменика културе Краљево, фото Живорад Терзић

Lady of Aleksandrovac, керамичка статуета са локалитета Витково, документација Завичајног музеја Жупе, Александровац

Пољана Велика Крушевица, изглед 1982, документација Завода за заштиту споменика културе Краљево, фото Живорад Терзић

Пољана Лукаревина, изглед 2006, документација Завичајног музеја Жупе, Александровац

Обредно резивање винограда на празник Светог Трифуна, село Стубал 2007, фото Катарина Грујовић Брковић

Резање колача на празник Светог Трифуна у засеоку Савковићи у Виткову, 2007, фото Катарина Грујовић Брковић

Трифундански колач у селу Стубал, 2007, фото Катарина Грујовић Брковић

Трифундански колач, заселак Рашковићи у Виткову, 2007, фото Катарина Грујовић Брковић

Трифунданска трпеза у винограду, заселак Рашковићи у Виткову, 2007, фото Катарина Грујовић Брковић

Дружење испред подрума породице Бонцић у пољани Доње Стањево, документација Завичајног музеја Жупе, Александровац

Печење ракије у Лукаревини, документација Завода за заштиту споменика културе Краљево, фото Живорад Терзић

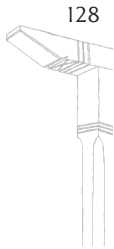
Детаљ прозора на подруму пољане Покреп, документација Завода за заштиту споменика културе Краљево, фото Живорад Терзић

Лейљење подрума, објекти у пољани Велика црвена јабука, 2008, фото Далибор Анђелковић

Угаони доклат на кући у пољани Лукаревина, 2008, фото Катарина Грујовић Брковић

Куће у низу у пољани Покреп, 2014, фото Далибор Анђелковић

Ајат, подрум у Великој Крушевици, 2008, фото Далибор Анђелковић

128

Пољана линеарног типа, план насеља, пољана Мала црвена јабука, документација Завода за заштиту споменика културе Краљево

Пољана изгледа латиничног слова У, план насеља, пољане Мала и Велика Ракља, документација Завода за заштиту споменика културе Краљево

Пољана изгледа латиничног слова Х, план насеља, пољана Доње Стањево, документација Завода за заштиту споменика културе Краљево

Спратна кућа у пољани Лукаревина, 2008, фото Катарина Грујовић Брковић

Пољана изгледа троугла, план насеља, пољана Вуков До, документација Завода за заштиту споменика културе Краљево

Пољана разуђеног типа, план насеља, пољана Покреп, документација Завода за заштиту споменика културе Краљево

Источни изглед подрума у пољани Покреп, снимом Ђ. Митровић, архитекта, 1983, документација Завода за заштиту споменика културе Краљево, обрадила и припремила за штампу М. Урошевић, грађ. инжењер

Приземни подрум у пољани Дренча, 2014, фото Катарина Грујовић Брковић

Детаљ прозора подрума у пољани Дренча, 2014, фото Катарина Грујовић Брковић

Отвори за вентилацију/*луффи* на подруму, пољана Калуђерско Брдо, 2014, фото Далибор Анђелковић

Панорама Александровца, 2014, фото Далибор Анђелковић

Распоред виноградарских пољана по зонама. Просторни подаци/положаји насеља прикупљани су на терену уз помоћ ГПС уређаја. Коришћена подлога је дигитални модел рељефа (ДМР) преузет са портала ASTER GDEM (Aster Global Digital Elevation Model) пројекта. У питању је најпрецизнији ДМР који се тренутно може добити без материјалне надокнаде. Прецизност је изражена у резолуцији која износи 30x30 m/pixel. Подаци су обрађени и презентовани у софтверском пакету ESRI ArcGIS 10.1. Карту обрадила и припремила за штампу Марија Марић, археолог

Централни градски трг у Александровцу, 2014, фото Далибор Анђелковић

Црква Вазнесења Господњег у Кожетину, 2013, фото Далибор Анђелковић

Грб Музеја винарства и виноградарства, 2014, фото Далибор Анђелковић

Зграда Музеја винарства и виноградарства, 2014, фото Далибор Анђелковић

Предузеће *Вино Жуја* са пољаном Доње Стањево у позадини, 2014, фото Далибор Анђелковић

Виноградарски подрум Верке Лапчевић, Доње Стањево, документација Завода за заштиту споменика културе Краљево, фото Живорад Терзић

Подрум Милошевић у Доњем Стањеви, изглед 1971, снимом С. Ђорђевић, архитекта, цртала Н. Пајовић, арх. техничар, документација Завода за заштиту споменика културе Краљево, обрадила и припремила за штампу М. Урошевић, грађ. инжењер

Детаљ шипила (решетке) са прозора подрума Милошевић у Доњем Стањеви, 1971, снимом С. Ђорђевић, архитекта, документација Завода за заштиту споменика културе Краљево, обрадила и припремила за штампу М. Урошевић, грађ. инжењер

Најмлађи радници испред подрума у Смоници, документација Завода за заштиту споменика културе Краљево, фото Живорад Терзић

Пољана Вуков До, контраст између старог и новог, 2008, фото Катарина Грујовић Брковић

Подрум у пољани Вуков До, документација Завичајног музеја Жупе, Александровац

Подрум у Јарушкој пољани, 2014, фото Далибор Анђелковић

Јарушка пољана, изглед 2008, фото Катарина Грујовић Брковић

Велико Борје, сачувани стари подрум, 2009, фото Катарина Грујовић Брковић

Пољана Марковина, изглед 2014, фото Далибор Анђелковић

Подрум у пољани Лукаревина, источни изглед 1982, снимом Ђ. Митровић, архитекта, документација Завода за заштиту споменика културе Краљево, обрадила и припремила за штампу М. Урошевић, грађ. инжењер

Подрум у пољани Лукаревина, јужни изглед 1982, снимом Ђ. Митровић, архитекта, документација Завода за заштиту споменика културе Краљево, обрадила и припремила за штампу М. Урошевић, грађ. инжењер

Кључ подрума у пољани Лукаревина, 1982, снимом Ђ. Митровић, архитекта, документација Завода за заштиту споменика културе Краљево, обрадила и припремила за штампу М. Урошевић, грађ. инжењер

Детаљ конструктивне везе на углу спрата објекта у пољани Лукаревина, 1982, снимом Ђ. Митровић, архитекта, документација Завода за заштиту споменика културе Краљево, обрадила и припремила за штампу М. Урошевић, грађ. инжењер

Подрум у пољани Лукаревина, попречни пресек 1982, снимом Ђ. Митровић, архитекта, документација Завода за заштиту споменика културе Краљево, обрадила и припремила за штампу М. Урошевић, грађ. инжењер

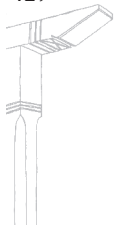
Пољана Лукаревина, изглед 1982, документација Завода за заштиту споменика културе Краљево, фото Живорад Терзић

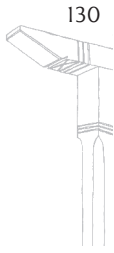
Пољана Лукаревина, изглед 2014, фото Далибор Анђелковић

Објект у пољани Лукаревина, источни изглед 1982, снимом Ђ. Митровић, архитекта, документација Завода за заштиту споменика културе Краљево, обрадила и припремила за штампу М. Урошевић, грађ. инжењер

Детаљ подрумског стуба (дирека) и јастук у пољани Лукаревина, 1982, снимом Ђ. Митровић, архитекта, документација Завода за заштиту споменика културе Краљево, обрадила и припремила за штампу М. Урошевић, грађ. инжењер

Одмор након завршеног посла, пољана Лукаревина, документација Завода за заштиту споменика културе Краљево, фото Живорад Терзић

130

Подрум у Калуђерском Брду, 2014, фото Далибор Анђелковић

Подрум у пољани Дренча, 2014, фото Катарина Грујовић Брковић

Пољане Мала и Велика Ракља, изглед 2014, фото Далибор Анђелковић

Подрум у Великој Ракљи, 2014, фото Далибор Анђелковић

Спратни подрум у Крушевици, 2014, фото Далибор Анђелковић

Детаљ прозорског отвора на подруму у Крушевици, 2014, фото Далибор Анђелковић

Подрум у Крушевици, 2014, фото Далибор Анђелковић

Отворено огњиште у подруму у пољани Крушевица, снимео С. Ђорђевић, архитекта, 1970, документација Завода за заштиту споменика културе Краљево, обрадила и припремила за штампу М. Урошевић, грађ. инжењер

Подруми у пољани Велика Ракља, 2014, фото Далибор Анђелковић

Улазна врата подрума у пољани Велика Ракља, 2014, фото Далибор Анђелковић

Подрум у пољани Покреп, источни изглед 1984, снимео Р. Чубрић, архитекта, документација Завода за заштиту споменика културе Краљево, обрадила и припремила за штампу М. Урошевић, грађ. инжењер

Подрум у пољани Покреп, северни изглед 1984, снимео Р. Чубрић, архитекта, документација Завода за заштиту споменика културе Краљево, обрадила и припремила за штампу М. Урошевић, грађ. инжењер

Детаљ прозора на објекту у пољани Покреп, 1982, документација Завода за заштиту споменика културе Краљево, фото Живорад Терзић

Спратни подрум у пољани Велика црвена јабука, 2014, фото Далибор Анђелковић

Детаљ прозора на подруму у пољани Велика црвена јабука, 2014, фото Далибор Анђелковић

Унутрашњост пољанске куће, објекат у примарној функцији, Мала црвена јабука, 2008, фото Далибор Анђелковић

Пољане Мала и Велика црвена јабука, изглед 2014, фото Далибор Анђелковић

Пољанска кућа моравског типа у пољани Покреп, 2008, фото Далибор Анђелковић

Подрум у пољани Покреп, источни изглед 1983, снимео М. Милановић, архитекта, документација Завода за заштиту споменика културе Краљево, обрадила и припремила за штампу М. Урошевић, грађ. инжењер

Детаљ клизајућег прозора подрума у пољани Покреп, 1983, снимео М. Милановић, архитекта, документација Завода за заштиту споменика културе Краљево, обрадила и припремила за штампу М. Урошевић, грађ. инжењер

Подрум у пољани Покреп, документација Завода за заштиту споменика културе Краљево, фото Живорад Терзић

Обновљени подрум у пољани Покреп, документација Завода за заштиту споменика културе Краљево, фото Живорад Терзић

Огњиште у подруму у пољани Покреп, документација Завода за заштиту споменика културе Краљево, фото Живорад Терзић

Пољана Куманац, изглед 2014, фото Катарина Грујовић Брковић
Спратни подрум у пољани Жежевица, документација Завода за заштиту споменика културе Краљево, фото Радомир Станић

Улазна врата у оцаклију подрума у пољани Покреп, 1983, снимиио Ђ. Митровић, архитекта, документација Завода за заштиту споменика културе Краљево, обрадила и припремила за штампу М. Урошевић, грађ. инжењер

Врата подрума у пољани Покреп, 1983, снимиио Ђ. Митровић, архитекта, документација Завода за заштиту споменика културе Краљево, обрадила и припремила за штампу М. Урошевић, грађ. инжењер

Квака на подрумским вратима објекта у пољани Покреп, 1983, снимиио Ђ. Митровић, архитекта, документација Завода за заштиту споменика културе Краљево, обрадила и припремила за штампу М. Урошевић, грађ. инжењер

Изглед кључа објекта у пољани Вуков До, 1974, снимиила Љ. Ђурица, архитекта, документација Завода за заштиту споменика културе Краљево, обрадила и припремила за штампу М. Урошевић, грађ. инжењер

Подрум *log lozu* у пољани Жежевица, документација Завода за заштиту споменика културе Краљево, фото Живорад Терзић

Подрум под сламом у пољани Жежевица, документација Завода за заштиту споменика културе Краљево

Патрногића кућа, детаљ ајата 2008, фото Катарина Грујовић Брковић

Виница Патрногића, пресек, 2003, снимиио и цртао Г. Микитишин, виши техничар Завода за заштиту споменика културе града Новог Сада, документација Завода за заштиту споменика културе Краљево, обрадила и припремила за штампу М. Урошевић, грађ. инжењер

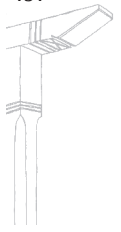
Виница Патрногића, детаљ решетке на прозору, 2003, снимиио и цртао Г. Микитишин, виши техничар Завода за заштиту споменика културе града Новог Сада, документација Завода за заштиту споменика културе Краљево, обрадила и припремила за штампу М. Урошевић, грађ. инжењер

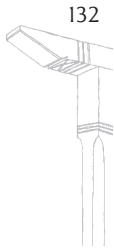
Виница Патрногића, улазна врата у окућницу 2003, снимиио и цртао Г. Микитишин, виши техничар Завода за заштиту споменика културе града Новог Сада, документација Завода за заштиту споменика културе Краљево, обрадила и припремила за штампу М. Урошевић, грађ. инжењер

Окућница Патрногића, улични изглед 2008, фото Катарина Грујовић Брковић

Виница Патрногића, детаљ прозора 2003, фото Александар Матовић
Дечанска виница, главни улаз, 2008, фото Катарина Грујовић Брковић

Сарај у Великој Жочи после рестаурације, 2008, фото Катарина Грујовић Брковић

Виница Патрногића, 2008, фото Катарина Грујовић Брковић

Три са бунаром у Рајачким пивницама, 2008, фото Далибор Анђелковић

Поглед на село Рајац из пивница, 2008, фото Далибор Анђелковић

Спратна пивница, 2008, фото Далибор Анђелковић

Плоча са натписом на пивници, 2008, фото Далибор Анђелковић

Приземна пивница, 2008, фото Далибор Анђелковић

Улазна врата на пивници са декорацијом изнад, 2008, фото Далибор Анђелковић

Ресторан *Свети Трифун* у Рајачким пивницама, 2008, фото Далибор Анђелковић

Подрум у Рајачким пивницама, 2008, фото Далибор Анђелковић

Радница у Рајачким пивницама, 2008, фото Далибор Анђелковић

Провинција подељена на области кроз Пројекат *Пушјеви вина и укуса Тренџина*, фотографија преузета са сајта пројекта

Дворац Ноарна са Доломитима у позадини, 2009, фото Катарина Грујовић Брковић

Породични грб на улазу у дворац Ноарна, 2009, фото Катарина Грујовић Брковић

Витешки оклоп на унутрашњем степеништу дворца Ноарна, 2009, фото Катарина Грујовић Брковић

Соба за културне манифестације, дворац Ноарна, 2009, фото Катарина Грујовић Брковић
Дворишни изглед винарије Де Таржал, 2009, фото Катарина Грујовић Брковић

Представа оснивача винарије Де Таржал, 2009, фото Катарина Грујовић Брковић

Вински подрум са старим дрвеним бачвама, винарија Де Таржал, 2009, фото Катарина Грујовић Брковић

Флаше са вином у винском подруму дворца Ноарна, 2009, фото Катарина Грујовић Брковић

Подземни тунел до винског подрума, винарија Доригати, 2009, фото Катарина Грујовић Брковић

Прозор винарије Де Таржал, 2009, фото Катарина Грујовић Брковић

Полица са винским флашама у винском подруму дворца Ноарна, 2009, фото Катарина Грујовић Брковић

Подрум под сламом у пољани Жежевица, документација Завода за заштиту споменика културе Краљево

Спратни подрум у пољани Покреп, 2014, фото Далибор Анђелковић

Приземни подрум са ајатом у пољани Куманац, 2014, фото Катарина Грујовић Брковић

Приземни подрум са угаоним ајатом на објекту у пољани Покреп, 1982, документација Завода за заштиту споменика културе Краљево, фото Живорад Терзић

Приземни подрум са ајатом у пољани Покреп, 2014, фото Далибор Анђелковић

Комплекс Винарије *Ивановић*, 2014, фото Далибор Анђелковић

Вински подрум Винарије *Ивановић*, 2014, фото Далибор Анђелковић

Винарија *Будимир*, нова зграда из 2006, 2014, фото Далибор Анђелковић

Винарија *Будимир*, споменица деде Живадина Здравковића, 2014, фото Далибор Анђелковић

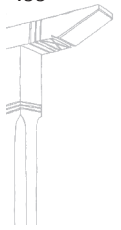
Трџ са бунаром у пољани Покреп, 2014, фото Далибор Анђелковић

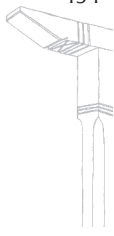
Спратни подрум у пољани Велика црвена јабука, документација Завода за заштиту споменика културе Краљево

Рушевине подрума у Боћској пољани, 2008, фото Далибор Анђелковић

Карта: Географски положај пољана са гравитирајућим планинским селима. Просторни подаци/положаји насеља прикупљани су на терену уз помоћ ГПС уређаја. Коришћена подлога је дигитални модел рељефа (ДМР) преузет са портала ASTER GDEM (Aster Global Digital Elevation Model) пројекта. У питању је најпрецизнији ДМР који се тренутно може добити без материјалне надокнаде. Прецизност је изражена у резолуцији која износи 30x30 m/pixel. Подаци су обрађени и презентовани у софтверском пакету ESRI ArcGIS 10.1. Обрадила и припремила за штампу Марија Марић, археолог

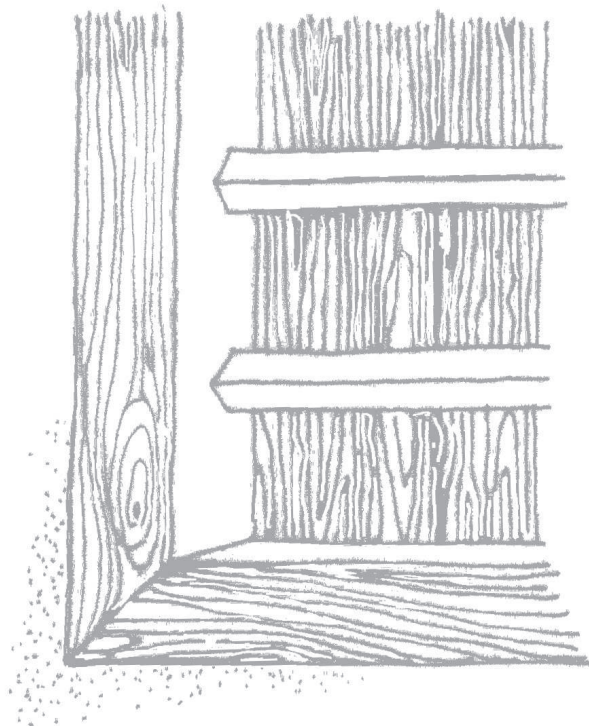
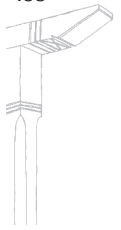
Илустрација коришћена за нумерацију страница: Детал стуба са јастуком из подрума у пољани Вуков До, снимила Љ. Ђурица, архитекта, 1974, документација Завода за заштиту споменика културе Краљево, обрадио и припремио за штампу Александар Матовић, арх. техничар

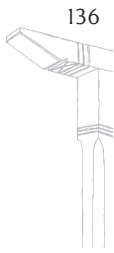

- Адиђе | 99, 100, 103
 Александар Обреновић | 38
 Александровац | 10, 11, 14, 17, 24, 35, 36, 37, 38, 39, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 53, 57, 59, 60, 61, 62, 66, 71, 72, 111, 112, 114, 117, 119
 Београд | 10, 48, 57, 71
 Бзенице | 40, 43, 44, 54
 Благовести | 19
 Борје | 27, 39, 44, 45, 46, 119
 Ботуња | 26, 66, 67, 69
 Ботурићи | 44, 70
 Боћска | 69
 Брзеће | 57, 67, 69
 Брус | 66
 Будиловина | 57
 Валагарина | 101, 103, 104
 Велика Врбница | 42, 43, 70
 Велика Крушевица | 15, 27, 56, 57, 58
 Велика Ракља | 15, 26, 53, 55
 Велика Хоча | 85, 86, 88, 89
 Велика црвена јабука | 27, 66
 Велики Јастребац | 10
 Веља Глава | 43, 53, 54, 70
 Верка Лапчевић | 41, 117
 Вино Жупа | 17, 35, 38, 73, 111, 112, 114
 Винчанска култура | 10
 Витково | 10, 38
 Влајковци | 57, 58, 67
 Врањштица | 56
 Вуков До | 26, 39, 43, 53
 Гокчаница | 69
 Гоч | 12, 35, 40, 42, 70, 111
 Грабовница | 67
 Грашевац | 67
 Грчак | 44, 57
 Дечани | 83, 85, 86, 87, 88
 Дренова | 67
 Дренча | 15, 44, 53, 54, 117
 Дубовац | 42
 Жарево | 69
 Жељин | 12, 24, 35, 40, 111
 Завичајни музеј Жупе | 119
 Западна Морава | 10
 Италија | 99, 100, 105, 106, 113, 120
 Јарушка пољана | 25, 39, 43
 Жевица | 66, 70
 Јелакци | 44, 53, 55, 70
 Јошаничка Бања | 42, 44, 58, 70
 Калуђерско брдо | 14, 53, 54, 60
 Карађорђе Петровић | 37
 Кнез Лазар | 11, 14, 57, 58
 Кожетин | 15, 37, 38
 Кожетинска река | 38
 Козник | 11, 24, 37, 38
 Козница | 42, 44, 57
 Кобаоник | 10, 11, 12, 35, 42, 53, 58, 69, 70, 111
 Косово | 13, 47, 88
 Крива Река | 44, 57, 58
 Крушевац | 10, 14, 16, 35, 39, 41, 44, 48, 58
 Крушевица | 14, 15, 53, 56, 58, 70
 Куманац | 66, 70
 Латковац | 70
 Лепеница | 66
 Лесеновци | 58
 Лесковица | 43, 46, 53
 Ливађе | 58, 67
 Липовац | 67
 Лукаре | 15
 Лукаревина | 9, 15, 53, 60
 Мала Ракља | 15, 53, 55, 56
 Мала црвена јабука | 25, 66
 Марковина | 39, 45, 46
 Метохија | 47, 83, 85, 86, 88, 99
 Милентија | 57
 Митрово Поље | 54
 Младенци | 19
 Музеј винарства и виноградарства | 40, 119
 Неготинска Крајина | 89, 90, 96, 99
 Ораховац | 85, 87
 Осредци | 42, 57
 Остраће | 66
 Парчинска пољана | 66, 69
 Петровдан | 19
 Пијана Роталијана | 104, 105
 Плеш | 42, 43, 44, 53, 55, 56, 57
 Плоча | 42, 44, 46, 55
 Покреп | 27, 66, 67, 68, 116
 Поморавље | 68
 Прибојевац | 25, 53, 58, 59
 Пуховац | 15
 Радич Поступович | 11
 Радманово | 69
 Рајачке пивнице | 89, 90, 93, 94, 96
 Ракља | 15, 55, 70
 Раковац | 42, 43
 Расина | 10, 15
 Расински округ | 10
 Рашка | 58
 Ржаница | 45
 Ржаничка река | 45
 Рибаре | 69
 Рогавчина | 40, 43, 44, 54, 55
 Рокци | 46, 53, 54
 Свети Трифун | 18, 19, 93, 96
 Смоница | 27, 39, 41, 42
 Станишинци | 40, 43, 44, 55
 Стањево | 26, 39, 40, 41, 44, 46
 Старачка | 66, 70

Стари Влах | 11
Старци | 70
Стефан Немања | 57, 85
Стреница | 44
Студеничка повеља | 57
Трентино | 99, 100, 101, 103, 104, 105, 106, 113, 120
Трешњевица | 66
Трнавци | 17
Тршановци | 67
Филоксера | 17, 77, 94, 69
Херцеговина | 11
Хиландар | 85
Црна Глава | 43
Црногорска Брда | 11
Шошићи | 66
Штубичке пивнице | 89, 90

Vineyard settlements of Aleksandrovac`s Župa function, changes and possibilities of revitalization

The favorable geographical location, soil composition, and the climate of Župa were the basic preconditions for the settlement of this area since the early prehistory, and the proofs are many remains preserved on the archeological sites of Župa. The remains of the oldest permanent settlements have been discovered at the site of Vitkovo, in the village four kilometers away from Aleksandrovac, dating at Neolithic period. This site has become known to the scientific world and the wider public for its large number of discovered ceramic statuettes, of different shapes and sizes. The most famous statuette, Lady of Aleksandrovac, named on the large international exhibition in Nice, in 1991., has become one of the symbols of Aleksandrovac.

Later traces of life are associated with the Middle Ages and the period of Ottoman rule, when numerous material remains and written sources date: medieval crown`s gift charters to monasteries (where this area was designated as an area of wine production for Serbian monasteries), Turkish census etc.

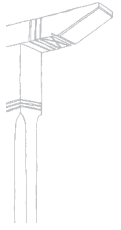
The modern inhabitants of Župa were settled early in the 18th century. The biggest influx was in the second half of the 19th century, after the liberation in 1833., and there are testimonials that older residents remember and pass down. New residents, moved from less accessible mountain regions, were intensively engaged in agriculture, especially wine growing, because the fertile soil and favorable climate conditions with long vegetation period allow it. Apart from the people of Župa, the other people living in remote mountain villages of Kopaonik, Željina and Goč, were also engaged in growing grapes and they were accommodating land parcels in Župa.

The distance between land parcels in Župa from rural households in the mountain village is one of the basic preconditions for the arising of houses with cellars for temporary living. These facilities were built because family members were spending several days in the vineyard, and they significantly contributed to more efficient work with vines, grape processing and wine production. In order to preserve large areas of fertile soil with crops, the house owners grouped their houses into temporary seasonal settlements- vineyard settlements.

The oldest settlements in Župa date back to the Middle Ages. The oral traditions connect their birth with Prince Lazar, who was reportedly born in Kruševica settlement. Unlike unreliable folk traditions the transcript of Studenička povelja from the 18th century contains the names of four villages (Pušovac, Kožetin, Raklja and Velika Kruševica), two of which correspond to the names of today`s settlements. Apart from the above mentioned it can be assumed that the other settlements were from the same period, but only these listed were obligated to make wine for Studenica monastery.

Intensive viticulture and increase in wine production in Serbia characterizes the period of the 19th century, the time of the formation of modern Serbian state after the liberation from the Turks. Establishing peace enabled the permanent settlement of the population and provided the conditions for overall economic growth on the territory of the whole liberated Serbia, including Župa. The legends on the development of viticulture, successful trade and the enrichment of winemakers in the second half of the 19th century, are still living among the people from Župa. Today`s older residents know that their family houses in settlements were built by their grandfathers and great-grandfathers, as confirmed by the development of the settlements and increasing number of cellars in this period.

The rise of production and wine trade was interrupted in the period between 1880. to 1890., when the disease of grapevine phylloxera, completely destroyed the vineyard area in Župa. The Ministry of Agriculture has rapidly established nurseries where they were producing spools on the American surface resistant to phylloxera. New varieties, despite being initially unacceptable, started being grown in Župa. The production of new varieties did not affect the arrangement and the appearance of the settlements, which represented one of the symbols of Župa until the mid 20th century.

The economic picture has significantly changed by the opening of industrial plants, thereby viticulture has been pushed into the background, which is directly reflected in the appearance and condition of the vineyard settlements. Migrating of a large number of people from rural areas, Aleksandrovac began to spread over the surrounding hills with vineyards. Allotments under the vines were slowly disappearing, and the settlements closest to the town center were beginning to merge with it. In accordance with the distance from the urban center, and thus with the changes that occur in the settlements, the zones were made in Župa.

Before the abruptly increasing construction, Aleksandrovac represented the center of Župa's valley with gravitating villages and vineyard settlements. Today, with larger number of buildings, along with the fact that some settlements no longer exist, it can be noticed merging of the individual zones with the town center. The ring structure, which had been noticed before, was reserved, but in accordance with the changes occurred, Župa can be regarded with the following zones:

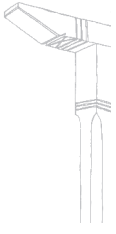
- Aleksandrovac with its suburbs
- former vineyard settlements permanently settled nowadays
- vineyard settlements with primary function preserved

By the analysis of the first zone, which has suffered the biggest changes and it has preserved the smallest number of the old buildings, we find that the changes are reflected in the structure of the population (permanent settlement for employment in the industry), the appearance of the settlement (temporary settlements becoming permanent), and the method of the building construction (modern buildings are built to meet all the needs of modern family life).

General characteristic of the settlements from the second group is the fact that, despite the numerous immigration for employment in the enterprises in Aleksandrovac, dealing with agriculture as the main branch is largely preserved. In this group of settlements we can notice the spacial distance and the clear physical separation from the urban areas. Immediately after leaving the suburbs, on the way to these fields, there is a view of vast Župa. Although they are not large, these areas, largely planted with vines, are definitely a clear line between Aleksandrovac with the suburbs and the other areas of vineyard settlements. The first impression on these settlements is the combination of traditional and modern construction methods. Each of them has preserved the old buildings used as an auxiliary facilities for the permanent residents. Some objects retained the role of cellar for the residents of the mountain villages who have seasonal work in the vineyard. The number of preserved old cellars depends on the degree of the population of the settlements.

The third and the last group of vineyard settlements gathers those furthest from the town. The main impression that this group of settlements reveals is abandonment and decaying. Although they retained their primary function, the largest number of the houses is decaying since nobody visits nor maintains them. The owners of a number of buildings, who still live in the mountain villages, come and cultivate their vineyards in Župa, but they do not stay in their houses. The main reason for this is the possession of a motor vehicle (a car, a tractor) that enables them to come to the vineyard for a day and perform all the necessary tasks. Consequently, the owners are not interested in maintaining of their houses as they have lost their function in these circumstances. The second group consists of owners, heirs of former vineyard owners, who have left Župa or are temporarily working abroad. Unlike already demolished buildings or under the threat of demolition, there are few buildings that are maintained and used. The owners of these houses live in the mountain villages as before, come to the vineyard for a few days and stay in their house.

Summarizing the results of the research, the causes of disappearing of vineyard settlements in Župa have become clear and can be divided into four groups: economic (reduced areas under vines and reduced individual wine production), economical (raising living standards and availability of motor vehicles and other machinery), natural (atmospheric conditions), and demographic (settling from mountain villages and emigration).

Like vineyard settlements in Župa, this type of temporary agricultural buildings were built in other parts of the country, but the most important are vinice in Velika Hoča and Rajačke pivnice. In these parts attempts were recorded, reviving individual buildings (Wine-tourism-manufacturing complex Rajačke pivnice) or the whole complexes (project Protection, preservation, and revitalization of the village Velika Hoča as the pearl of Metohija) with more or less success. Hočke vinice, as a part of the whole which is designed to preserve and revitalize with the help of tourism development, are totally abandoned and largely broken down. The part of the old wine cellar in Rajačke pivnice, protected as a cultural and historical heritage, was renovated and restored to their primary function, and the part of them are converted into restaurants.

A good example of a successful revitalization, although the time of originating, method and materials for construction were entirely different from Župa settlements, are wine cellars of Trentino/Alto Adige province in northern Italy. The management has found interests in the establishment of the project which would link important branches of the economy and promote provinces, and the result of this idea is the project Roads of Wine and Taste of Trentino. State administration supported the project by the adoption of laws and other supporting documents that define the project. The whole business thus got an extra dose of seriousness, which binds all participants, because the project has become one of the most important marketing enterprise of the province, and its symbol in terms of tourism. The basis of this project consists of seven smaller ones, covering geographical zones dominated by different authentic products- wine, fruit, honey, cheese and meat products. Each of these zones has its own itinerary that includes maps marked with the producers of food and wine. Special attention was paid to the wineries that are open to visitors, and they can give information about the production process and the visitors can taste the wines.

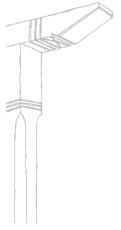
Vineyard settlements have been recognized as a valuable cultural heritage (vineyard cellar in the Donje Stanjevo settlement - Verka Lapčević's cellar and Lukarevina settlement). Also after the devastating earthquake on Kopaonik, 18th of the May 1980., the competent The Institute for Cultural Heritage Preservation from Kraljevo has done research work on technical protection of the buildings in the settlements Lukarevina and Pokrep. Conservation projects that lasted several years have been stopped by financial crisis.

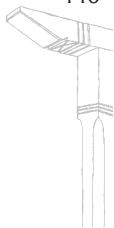
However, these attempts to protect the valuable cultural and architectural heritage are not sufficient to perform the technical security of the entire complex, even for the much important revitalization. Protection of the individual buildings is good for taking the initiative that should be supported by the other owners, local government and central government bodies. New strategies in protecting the vineyard settlements must be developed. Taking into account the fact that wine-growing settlements are economic buildings and that they are located in rural areas, one could think about establishing an Eco-museum, which is suitable for Župa since these museums are not attached to one building, but to a greater number of cultural points and they represent the ideal form of protection and revitalization of the wider area.

Particular settlements (in the first place Lukarevina), museums of Aleksandrovac (Zavicajni muzej Zupe and Muzej vinarstva i vinogradarstva), active wine cellars and the cellars with exceptional family stories, attractive for tourists, as potential areas with cultural values, impose themselves. At the beginning of the project active wineries should be included, and then gradually activate the others interested in it, with the restoration of the old buildings and complexes. The whole idea of revitalizing the area would be based on the production of wine as one of the oldest Župa's traditions, emphasizing tourist tours in the family wineries along with tasting of the traditional family products.

One of the good attempts at reviving the old cellars and their presentation is the project Put vina Srbije, and the unique database on wine tours was made along with it. The project provides information about the wine cellars and their offer, the accommodation facilities, tourist attractions and wine regions etc., with the aim of their promotion and encouragement of commercial contacts. Considering the fact that the survival and the future of vineyard settlements in Župa depend

directly on economic development of the area, as well as the possibility of practicing wine making and gaining an income from this activity, the projects such as the above mentioned Put vina (which promote wine makers by offering them the possibility of gain) and individual activities of small wine makers are valuable. It is clear that only the income of viticulture can provide protection of the cellars, through their return to the original function by opening small wineries or by finding out a new purpose (converting them into restaurants and accommodation facilities).

ВИНОГРАДАРСКЕ ПОЉАНЕ АЛЕКСАНДРОВАЧКЕ ЖУПЕ
Функција, промене и могућности ревитализације

Издавач

Завод за заштиту споменика културе Краљево
Установа културе од националног значаја

Аутор

мр Катарина Грујовић Брковић

Рецензија

др Љиљана Гавриловић

Лектура

Милена Глишовић

Превод на енглески

Марија Вуковић

Фотографија

Далибор Анђелковић, Александар Матовић, Катарина Грујовић Брковић,
Завод за заштиту споменика културе Краљево,
Завичајни музеј Жупе

Цртежи и илустрације

Рајко Чубрић, Слободан Ђорђевић, Ђорђе Митровић, Нада Пајовић,
Маријана Урошевић Љиљана Ђурица, Гроздана Микитишин,
Мишко Милановић, Марија Марић

Дизајн и графичка припрема

АЈОВА

Штампа

ИНТЕРКЛИМА ГРАФИКА

Тираж

500

Краљево 2014